

PAPER DETAILS

TITLE: Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey`in Malta`ya Sürgünü

AUTHORS: Mekki ULUDAG,Aynur ERDEMİR

PAGES: 1052-1074

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2687311>

DİYARBAKIR MİLLETVEKİLİ ZÜLFÜ BEY'İN MALTA'YA SÜRGÜNÜ

Mekki ULUDAĞ

Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır / Türkiye,
mekki.uludag@dicle.edu.tr ORCID: 0000-0001-6557-7917

Aynur Soydan ERDEMİR

İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul / Türkiye,
a.soydan@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-9465-9399

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 04/10/2022, **Accepted / Kabul Tarihi:** 16/12/2022

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1184026>

Bu makale, Mekki Uludağ tarafından, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde Aynur Soydan ERDEMİR danışmanlığında tamamlanmış olan "Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Bir Portre: Mehmet Zülfü Tigrel" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

DIYARBAKIR MİLLETVEKİLİ ZÜLFÜ BEY'İN MALTA'YA SÜRGÜNÜ

ÖZ

Bu çalışmada, Diyarbakır Milletvekili Zülfü Bey'in Malta Adasına sürgüne gönderilmesi süreci ve sürgün dönemi ele alınmıştır. Zülfü Bey, Ermeni tehciri ile ilişkili olduğu ve Diyarbakır çevresindeki halkı İngilizler aleyhinde kışkırttığı suçlamasıyla önce 15 Ocak 1919 tarihinde İstanbul'da tutuklanmış, ardından Osmanlı Devleti tarafından İngilizlere teslim edilerek İngilizler tarafından ilk olarak Mısır'a, bir süre sonra oradan Malta'ya sürgün edilmiştir. Süreç, Diyarbakır Milletvekili Zülfü Bey'in İstanbul'da bulunduğu bir sırada İngilizlerin gözetim talebiyle başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından alınan kararla Zülfü Bey gözetimine alınmıştır. İlk sorgusunda suçsuz olduğu anlaşıldığı halde serbest bırakılmamıştır. Konuyla ilgili olarak İngiliz yetkililere başvuruda bulunan Osmanlı hükümetine, İngilizler tarafından Zülfü Bey'in serbest bırakılmaması gerektiği bildirilmiş ve bu karar üzerine Osmanlı Devleti, Zülfü Bey'in tutukluluk halini devam ettirmiştir. Bir süre sonra İngilizler Osmanlı devlet adamlarını yurt dışında çeşitli yerlere sürgün etmeye başlamışlar sürgün edilen ilk milletvekili de Zülfü Bey olmuştur. Zülfü Bey, önce Mısır'ın İskenderiye kentinde bulunan Seydibeşir Esir Kampı'na sürgün edilmiştir. Orada birkaç ay tutulduktan sonra sürgün hayatının büyük kısmını geçireceği Malta Adasına gönderilmiştir. İki yıldan fazla bir süre boyunca sürgünde tutulmuş olan Zülfü Bey bu sürede yargılanmamış ve ona yöneltilen suçların hiçbirini kanıtlanamamıştır. Zülfü Bey'in de içinde bulunduğu Malta Sürgünleri, Türk Birliklerinin Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı elde ettikleri başarılar sonucunda özgürlüklerine kavuşmuştur. İngilizlerin Türklerle yaptıkları anlaşma sonucunda karşılıklı olarak tüm tutsaklar 25 Ekim 1921 tarihinde serbest bırakılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Zülfü Bey, Malta Sürgünü, Diyarbakır Milletvekili, Mehmet Zülfü Tigrel, Zulfuzade Zülfü Bey

EXILE LIFE OF DIYARBAKIR DEPUTY ZÜLFÜ BEY IN MALTA

ABSTRACT

In this paper, the deportation process of Diyarbakır Deputy Zülfü Bey to Malta Island and the period of exile are discussed. Zülfü Bey was first arrested in Istanbul on January 15, 1919, on the accusation that he was related to the Armenian Deportation and inciting the people around Diyarbakır against the British, then he was handed over to the British by the Ottoman Empire and exiled first to Egypt by the British, and after a while, he was again taken by the British. Sent to Malta. Upon the request of the British, a detention warrant was issued for Zülfü Bey while he was in Istanbul as a deputy of Diyarbakır, and this decision was immediately implemented by the Ottoman Empire and Zülfü Bey was taken into custody. Zülfü Bey was not released for a long time, although it was understood that he was innocent in his first interrogation. The Ottoman Government, who applied to the British authorities on the subject, were informed by the British that Zülfü Bey should not be released, and upon this decision, the Ottoman State continued to imprison Zülfü Bey as a prisoner. After a while, the British took a very interesting decision and started to exile the Ottoman statesmen to various places abroad, and Zülfü Bey was the first deputy to be exiled abroad. Zülfü Bey was exiled by the British to the Seydibeşir Prisoner Camp in Alexandria, Egypt. Zülfü Bey, who was held there for a few months, was sent by the British to Malta, where he would spend most of his exile. Zülfü Bey, who was kept in exile for more than two years, was never tried and none of the crimes against him could be proven. As a result, with the effect of the successes of the Turkish troops against the Greeks in Western Anatolia, the British came to an agreement with the Turks and all the prisoners were released on 25 October 1921.

Keywords: Zulfu Bey, Malta Exile, Diyarbakir Deputy, Mehmet Zulfu Tigrel, Zulfuzade Zulfu Bey

GİRİŞ

Zülfü Bey, 1877 yılında Diyarbakır'da doğmuş, ilk, orta ve lise öğrenimini Diyarbakır'da tamamladıktan sonra çeşitli dairelerde kamu görevlisi olarak çalışmıştır. 1909 yılındaki seçimlerde Diyarbakır belediye başkanlığına aday olan Zülfü Bey, seçimi kaybetmiş fakat İl Genel Meclisine seçilmiştir. İl Genel Meclisi Başkan Vekili olduğu sırada yapılan 1912 yılı seçimleri sonucunda Zülfü Bey, İttihat ve Terakki listesinden Mebusan Meclisi'ne Diyarbakır milletvekili olarak seçilmiştir. TBMM'de de Üçüncü Dönem dışında, vefat ettiği 1940 yılına değin her dönem Diyarbakır milletvekili olarak görev yapmıştır. Zülfü Bey, Diyarbakır milletvekili olarak Diyarbakır'da ve İstanbul'da bulunduğu zamanlarda kendisine verilen görevleri yapmış, kanunlara uygun hareket etmeye özen göstermiştir. Buna rağmen tutuklanması sırasında resmi faaliyetleri suç gerekçesi gösterilerek gözaltına alınmış ve tutuklanmıştır. Ermeni meselesinde rol aldığı gerekçesiyle tutuklandığı belirtilmekle birlikte yapılan araştırmalar sonucunda Zülfü Bey'in bu konuyla hiçbir ilgisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Tutukluğunun ne öncesinde ne de sonrasında Zülfü Bey'in Ermeni meselesi ile herhangi bir ilişkisi saptanabilmiş değildir. Araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla Zülfü Bey'in tutuklanması onun Osmanlı Devleti'ne destek olmak üzere yaptığı çalışmalarla bağlantılıdır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır çevresindeki kasaba ve köyleri dolaşan Zülfü Bey, halkın Osmanlı ordusuna desteğini sağlamaya çalışırken diğer taraftan da İngilizlere karşı direnmesini örgütleme yolunda faaliyetlerde bulunmuştur. Zülfü Bey'in bu gayretleri önemli sonuçlar vermiş ve Millî Aşireti dahil olmak üzere çok sayıda aşiretle halkın önemli bir kısmının orduya destek vermesi sağlanmıştır.¹ Nitekim Zülfü Bey, bu çalışmalarından dolayı Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilmiştir.² Bölgede subayları ve istihbarat elemanları vasıtasıyla faaliyet göstermekte olan İngilizlerin, Zülfü Bey'in bu çalışmalarından haberdar oldukları muhakkaktır. Dolayısıyla Zülfü Bey'in, İngilizlerin talebi üzerine Osmanlı Devleti tarafından tutuklanmasının asıl nedeninin onun bölgedeki faaliyetleri olduğu söylenebilir.

Zülfü Bey, İstanbul'daki İngiliz subaylarının talebi üzerine Osmanlı hükümeti kararıyla tutuklanarak sorguya çekilmiştir.³ İlk sorgusu üç gün süren Zülfü Bey'in suçsuz olduğu anlaşılmış ve serbest bırakılmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte Zülfü Bey, İngilizler'in talebiyle tutuklandığı için Osmanlı Devleti, İngilizlerin görüşünü almadan Zülfü Bey'i serbest bırakmaya cesaret edememiştir. İngiliz yetkililer, Zülfü Bey'in serbest bırakılmaması yönünde fikir beyan ettiklerinden Zülfü Bey'in tutukluluk halinin devamına karar verilmiştir. İngilizler bir süre sonra çeşitli bahanelerle ve Zülfü Bey'in sorgusunun yetersizliği iddiasıyla Osmanlı Devleti'nin sürdürdüğü yargı sürecine müdahale etmişlerdir. Bunun nedeni İngilizlerin, bazı Osmanlı devlet adamları ile subayların İstanbul'dan Ankara'ya geçerek Mustafa Kemal Paşa'nın başlatmış olduğu Ulusal Kurtuluş Hareketi'ne katılmalarını önlemektir. Bu nedenle ulusal harekete katılacaklarından kaygı duyulan devlet adamları, subay ve yöneticiler tutuklanarak sorgularının yapılması için yurt dışında çeşitli yerlere sürgün edilmişlerdir.⁴ İngilizler bu etkili kişileri ülkeden uzaklaştırmak suretiyle onların Millî Mücadele sürecinde yer almalarını engellemeyi başarmıştır. Bununla birlikte İngilizlerin bu tutumu ulusal tepkinin güçlenmesine neden olmuştur.⁵ Yurt dışına sürgün edilen milletvekillerinden biri olan Zülfü Bey 15 Ocak 1919 tarihinde gözaltına alınmış ve ardından tutuklanmıştır. Bir ay boyunca İstanbul Polis Umum Müdürlüğü hapisanesinde ve bir hafta boyunca Bekir Ağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. İngilizler Zülfü Bey'i 21 Şubat 1919 tarihinde, önce Mısır'ın İskenderiye kentindeki Seydibeşir Esir Kampına, ardından 23 Temmuz 1919 tarihinde Malta Adasına sürgün etmişlerdir. Zülfü Bey toplam iki yıl, sekiz ay, on gün boyunca yurt dışında sürgün hayatı yaşamıştır.⁶

1 Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, (London: Zed Books, 1992), p.188.

2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı – Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA). Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı, (Bundan sonra DH. KMS.) 43/10-4. 17 Rebiülevvel 1335 (11 Ocak 1917).

3 “Diyarbakır sabık mebusları Zülfü ve Feyzi Beylerin Meclis-i Vükelaca ittihaz edilen karar mucebince bilatevkif Divan-ı Harbe sevkleri için polis müdüriyeti umumiyesine evâmir ve talimât-ı lâzime ita kılınmış olduğu” BOA. Bâbı Âlî Evrak Odası, (Bundan sonra BEO.) 4551-341309 / 2. 15 Rebiülâhır 1337 (18 Ocak 1919).

4 Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, (Texas: University of Texas Press, 1990), s.212.

5 Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu I*, çev. Kasım Yargıcı, (İstanbul: Çağdaş Matbaacılık, 1999), s.103.

6 Bu süre, Zülfü Bey'in yurdundan uzakta, ülke dışında sürgünde geçirmiş olduğu zaman dilimidir. Ayrıca Zülfü Bey, otuz yedi gün boyunca İstanbul'da tutuklu olarak hapisanede tutulmuştur.

1. ZÜLFÜ BEY'İN GÖZALTINA ALINMASI VE MISIR'A GÖNDERİLMESİ

Birinci Dünya Savaşını kaybeden Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde galip devletler ile Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmiştir. Bu antlaşmaya dayanarak İtilaf kuvvetleri harekete geçmişler; ülkenin çeşitli bölgelerini, boğazları, Marmara Denizini ve 13 Kasım 1918'de de henüz resmi olmasa da fiilen İstanbul'u işgal etmişlerdir. İngiliz Amirali Calthorpe, bu birliklerin başına askeri danışman olarak atanmıştır. Kısa bir süre sonraysa Calthorpe, İngiliz çıkarlarına tehdit teşkil edebilecek veya muhtemel bir direniş hareketine öncülük edebilecek⁷ çok sayıda Osmanlı subay, devlet adamı ve diğer ileri gelenler hakkında ateşkes hükümlerine uymadıkları, esirlere kötü muamelede bulundukları, İngiliz amir veya subaylarını aşağıladıkları, başka ırktan olan kimselere saldırdıkları, yağma ve talan faaliyetlerinde bulundukları gibi çeşitli bahanelerle yakalama kararı çıkartmıştır.⁸ Mondros Ateşkes hükümlerinin uygulanması ve Anadolu'nun parçalanması planına karşı çıkan komutanların kara listeye alınıp ilk tutuklananlar arasında yer almaları sağlanarak direnişin yaygınlaştırılması önlenmeye çalışılmıştır.⁹ Anlaşılabileceği gibi İngilizler Anadolu'da ulusal direnişin başlayacağı konusunda da kaygı duymuşlardır. Bu kaygıyı temellendiren örgütlenmelerden biri işgal karşıtı direniş örgütlemek için kurulan Vilâyet-i Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir. İngilizlerin Zülfü Bey'in tutuklanmasını istemelerinin muhtemel gerekçelerinden birisi de Zülfü Bey'in bu cemiyetin kurucularından biri olmasıdır. Calthorpe, Zülfü ve Feyzi Beylerin tutuklanmalarını Osmanlı idarecilerinden talep etmiştir.¹⁰ Osmanlı hükümeti, Calthorpe'un talebini görüşmüş ve derhal kabul ederek Zülfü ve Feyzi Beylerin¹¹ "tehcir", "taktik" ve Millî Aşireti¹² İngilizler aleyhinde kışkırtma suçlamalarıyla tutuklanmalarına karar vermiştir.¹³ Hiçbir savaş suçu işlemediği açık olmasına rağmen, Zül-

7 Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006), s.239.

8 Calthorpe, tutuklanan kişilerin Türkiye dışında bir yerde hapsedilip hapsedilemeyeceklerine dair İngiliz hükümetinden görüş almıştır. İngiliz hükümeti, Calthorpe'a ne yapması gerektiğine dair bir yönerge göndermiştir: "Bu kimselerin: 1- Bırakışma hükümlerine uymada kusurda bulunmak, 2- Bu hükümlerin yerine getirilmesine engel olmak, 3- Britanyalı amirleri ve subayları aşağılamak, 4- Tutsaklara kötü davranmak, 5- Gerek Türkiye'de ve gerekse Azerbaycan'da Ermeni ya da başka ırkların üyesi olan uyruklara saldırı ve taşkınlıklarda bulunmak, 6- Emlakın yağma, çapul ve benzeri yollarla tahribine katılmak, 7- Savaş yasa ve yöntemleriyle ilgili konulara uymamak... gibi nedenlere dayanılarak size ya da en yakın müttefik üste ya da memura sizin ya da üstün görüşüne göre teslim edilmeleri için hemen girişimde bulunmaları konusunda Türk hükümetine yönerge veriniz. Kafkasya'da, Irak ve Suriye'de işgal altında bulunan topraklarda savaş yasa ve yöntemlerine karşı bu gibi konularda suç işleyen Türklerin yargılanmaları için askeri mahkemeler oluşturulmaktadır. Krallık hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiklerin işgalleri dışındaki topraklarında, yukarıda adı geçen suçlarla itham edilen Türklerin Türk makamlarınca yargılanmaları ve cezalandırılmalarını kabul edemez. Dolayısıyla, bu gibi suçluların Malta'daki toplama kampına götürülmek, müttefiklerin bunlar için sonradan verecekleri karara uygun olarak yargılanmak ve cezalandırılmak üzere bize teslim edilmeleri için ısrar ediniz. Bunları yargılama yöntemleri konusunda henüz bir karar verilmemiştir, ancak, bu konuda Paris'te görüşmeler yapılmaktadır." Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri I*, çev. Cemal Köprülü, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001), s.117-118.

9 Bkz; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985), s.20-27.

10 "Sabık Diyarbakır mebusları olup Dersaadet'te bulunan Zülfü ve Feyzi Beylerin Ermeni kıtalarında medhaldar bulundukları gibi ahiren dahi İbrahim Paşa aşireti Hükümet-i Seniyye tarafından mazhar-ı mükafat olacakları vaadiyle İngiliz işgaline karşı tahrik eylemekte olduklarına binaen derhal tecziye veyahut İngiliz memurini askeriyesine teslim edilmeleri hükümet matbuasından aldığı emre imtisalen İngiliz fevkalade komiseri Amiral Calthorpe tarafından talep ve imhali caiz olmayan bu mesele hakkında Hükümet-i Seniyye'nin ittihaz edeceği kararın kendisine tebliği rica edilmekte olduğu maruftur." BOA. BEO. 4551-341309 / 3. 15 Rebiülahir 1337 (18 Ocak 1919).

11 Pirinççizade Feyzi Bey, 1909-1927 yılları arasında Mebusan Meclisi ile TBMM'de Diyarbakır milletvekili, üç farklı İcra Vekilleri Heyeti'nde Nafia Vekili olarak görev yapmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Mekki Uludağ, "Diyarbakır Milletvekili Pirinççizade Feyzi Bey Yaşamı ve Faaliyetleri" *Mukaddime* 13/2 (2022), 315-339.

12 Millî Aşireti eskiden beri bulunduğu bölgede sorunlar çıkarmış olan, isyankâr tutumları ile bilinen bir aşirettir. *Şark*, 30 Ağustos 1908, s.4. Zülfü Bey'in böyle bir aşireti İngilizler aleyhinde kışkırtabilmiş olması Zülfü Bey adına önemli bir başarıdır. İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri hakkında bk. Hakan Özoğlu, *From Caliphate to Secular State; Power Struggle in the Early Turkish Republic*, (California: Praeger, 2011).

13 "Hülâsa-i Meali: Diyarbakır mebuslarından Zülfü ve Feyzi Beylerin tehcir ve taktik meselesinde zimedhal oldukları gibi Millî Aşayirini İngilizler aleyhine tahrik ve teşvik ettiklerinden dolayı hemen tevkif ve tecziyeleri İngiliz amirali tarafından talep olunmasıyla mümaileyha tevkif ve Divan-ı Harbe sevk edilmiş olup bunlardan Zülfü Bey'in icra kılınan isticvab neticesinde şimdilik tevkifine lüzum görünmemekte ise de esbab-ı siyasiyeye binaen mevkuf tutulmakta olduğundan bahisle kendisinin devam-ı mevkufiyeti yahud teminat ile tahliyesi şıklarından birinin tercihi Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden iş'ar kılındığına ve bazı ifadeye dair Dahiliye Nezareti'nden varid olan 19 Kânunusani sene 335 tarihli tezkire okundu. Kararı: Suret-i iş'ara göre Zülfü Bey hakkında icra kılınacak muamelenin istifsarına lüzum hissedilmesi kendisinin lede-l-hâce itham ve tecziyesi için esas teşkil edecek evrakın elde bulunmamasından neşet ettiği anlaşılmakta olup hal-i hazır-ı siyasi hükmünce ve bu teminata merbuten ol-

fü Bey gözaltına alınarak tutuklanmıştır.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı'nı ve ardından iktidarı kaybetmiş olan İttihat ve Terakki Fırkası aleyhine Osmanlı hükümeti, Hürriyet ve İtilaf grubu ve İtilaf kuvvetlerince çeşitli faaliyetler yürütülmüş, Sait Halim Paşa ile Talat Paşa hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmeleri sağlanmıştır.¹⁵ Sorgulamaları yapmak üzere kura sonucu Beşinci Şube görevlendirilmiştir. Çoğunluğu hükümet üyesi olan birkaç kişinin sorgusunu yaptıktan kısa bir süre sonra Meclis, Padişah tarafından feshedildiği için Beşinci Şube dağılmış, sorgulamalar ve Divan-ı Âli'ye sevk süreci kesintiye uğramıştır.¹⁶ Tevfik Paşa Hükümeti Divan-ı Âli'de yargılanması gereken İttihat ve Terakki yöneticilerinin Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmalarına karar vermiştir.¹⁷ Ayrıca Ermenilere “zulüm” edenler hakkında hükümetin alacağı tedbirlere yönelik soru önergesi verilmiştir.¹⁸ Hükümet adına konuşan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, yerinden edilmiş olan kimselerin geri dönmelerinin sağlanacağını söyleyerek suç işleyen kişileri cezalandırmak istediklerini belirtmiştir.¹⁹ Böylece geniş çaplı bir soruşturma ve kovuşturma dönemi başlamıştır. Padişah Vahdettin ve Hürriyet ve İtilaf cephesine İttihatçılarla hesaplaşmak için önemli bir fırsat sağlayan bu süreçte Divan-ı Harb-i Örfi kanalıyla yargılamalar gerçekleştirilmiştir. İttihat ve Terakki döneminde görev yapmış herkes suçlu olarak görülürken, İtilaf Devletleri'nin çıkarlarına karşı tutum ve eylem içinde bulunanlar da cezalandırılmaya çalışılmıştır.²⁰

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermenilerin göç ettirilmesine yönelik düzenleme ve uygulamalar öngörülemez sonuçlar doğurmuştur. Tehcir Kanunu olarak bilinen 1915 tarihli “Sevk ve İskân Kanunu” esas olarak Osmanlı tebaası olduğu halde savaş sırasında Osmanlı birliklerine karşı düşman kuvvetleri ile iş birliği yapma ihtimali bulunan kişilerin, bulundukları bölgelerden başka yerlere sevk edilmelelerini hedeflemiştir. Fakat kanunun uygulanması sırasında çeşitli nedenlerle istenmeyen gelişmeler yaşanmış ve tehcir sırasında çeşitli nedenlerle hayatını kaybedenler olmuştur. İngilizler bu olayları gerekçe göstererek çok sayıda kişi hakkında yakalama kararı çıkarmış ve Osmanlı Devletine, sorumluların yakalanarak sorgulanmaları için bazı listeler vermişlerdir. Ermeni “tehcir” ve “taktik” hareketlerinden suçlu olduğu iddia edilenlerden biri olan ²¹ Zülfü Bey'in ismi, ilk olarak İngiliz Savaş Komiseri Ryan Webb tarafından hazırlanmış olan “suçlular” listesinde yer almıştır. Webb, Ermeni Tehciri'nden sorumlu tutarak ibret olsun diye tutuklatmak ve cezalandırmak istediği 61 kişiden oluşan bir liste hazırlamıştır.²² Webb'in listesinde yer alan Zülfü Bey hakkında, Ermeniler aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla Ocak 1919'da soruşturma başlatılmıştır. Bu kapsamda dönemin Polis Müdürü Halil Bey Meclis-i Vükela'ya davet edilerek Zülfü

sun tahliyesi caiz olamayacağından hakkında lazım gelen tahkikat ve tetkikat yoluyla icra kılınmak ve bunun neticesine binaen iktiza eden muamele ifa olunmak için evvel emirde mümaileyhin tehcir ve taktik ve teşvik ve tahrik ef'alinde bulunduğu dair olan vesaikin İngiliz amiralinden talep edilmesinin hariciye ve beyan-ı hal ile beraber vesaik-i mezkure verilip de onun üzerine cereyan edecek muamelatın neticesine kadar devam-ı mevkufiyeti zaruri idiğinin dahi cevaben Dahiliye Nezaretlerine iş'arı tensib kılındı.” BOA. (Meclis-i Vükela Mazbataları), MV. 214-26. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

14 Calthorpe'un yakalanmasını istediği Osmanlı siyasetçi ve devlet adamlarının hiçbirisi hakkında savaş suçu işlediklerine dair bir kanıt elde edilememiştir. Roger Ford, *Eden to Armageddon, World War I in the Middle East*, (New York: Pegasus Books, 2010), s.457.

15 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (Bundan sonra MMZC), 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.103.

16 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat- Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İçyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi*, (İstanbul: Temel Yayınları, 1998), s.105.

17 Rıdvan Akın, “İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfi'de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)”, *Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014/1, s.73.

18 Soru önergesini veren milletvekilleri: Kozan-Matyos Nalbantyan, Maraş-Agop, İzmir Onnik İhsan, Halep-Artin, Erzurum-Medetyan, Sivas-Dikran Barsamyan. MMZC, 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.112.

19 MMZC, 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.113.

20 Feridun Ata, “Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyet Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2014, s.310-321.

21 “Diyarbakır mebuslarından Zülfü ve Feyzi Beylerin tehcir ve taktik meselesinde medhaldar oldukları gibi Millî Aşairi İngilizler aleyhine tahrik ve teşvik ettiklerinden dolayı hemen tevkif ve cezalandırılmaları İngiliz Amirali tarafından talep olunmasıyla mümâileyhüma tevkif ve Divan-ı Harb'e sevk edilmiş olup bunlardan Zülfü beyin icra kılınan isticvâbı neticesinde şimdilik tevkifine lüzum görülmemekte ise de esbab-ı siyasiyeye binaen mevkuf tutulmakta bulunduğu bahisle kendilerinin devam-ı mevkufiyeti bir tür teminat ile tahliyesi ...” BOA. BEO. 4552/341352 – 1. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

22 Bilal N. Şimşir, *Malta...*, s.73.

Bey'i tutuklaması ve gereğini yapması kendisine tebliğ edilmiştir.²³ Zülfü Bey'in bulunduğu yer kısa bir süre içerisinde tespit edilmiş ve tutuklanması için hemen harekete geçilmiştir. *Söz* gazetesi, Zülfü Bey'in "malumatına müracaat edilmek üzere" Divan-ı Harbe sevk edildiğini ve "bu husus için davet edildiğini" yazmışsa da bu bilgi doğru değildir. Zülfü Bey davet edilmemiş, kendisinin de belirttiği gibi hiçbir şeyden haberi yokken gözaltına alınmıştır.²⁴ 15 Ocak 1919 tarihinde,²⁵ bundan sonra tutuklanacak olan tüm diğer Osmanlı devlet adamı ve siyasetçileri gibi, Zülfü Bey de kişilik haklarına saygı gösterilmeden, saygınlığını zedeleyici hakaretlere uğrayarak gözaltına alınmıştır.²⁶

Tutuklanma haberi İstanbul basınında yer alan Zülfü Bey'le yapılan bir görüşme tutuklandığı günün ertesinde, 16 Ocak 1919 tarihinde *İkdam*'da yayımlanmıştır. Zülfü Bey bu görüşmede gazete muhabirinin sorularını cevaplandırmıştır. Zülfü Bey'e göre Polis Müdürü Halil Bey, tutuklama yönünde emir aldıktan hemen sonra harekete geçerek bizzat Zülfü Bey'i gözaltına almaya gitmiştir. Zülfü Bey'i Beyoğlu'ndaki ikametgâhında bulan Halil Bey, ona durumu bildirdikten sonra gözaltı işlemini gerçekleştirmiştir. 15 Ocak 1919 tarihinde, akşam saatlerinde gözaltına alınan Zülfü Bey, *İkdam* muhabiriyle yaptığı görüşmede tutuklama nedenine ilişkin olarak da bir bilgisi olmadığını söylemiştir.²⁷ Tutuklanma haberi *Alemdar*'da da yer alan²⁸ Zülfü Bey aslında, Divan-ı Harb-i Örfi'nin talebi ve Meclis-i Vükela'nın kararı üzerine gözaltına alınmıştır. Karar ve gözaltı aynı gün içinde gerçekleşmiş, Zülfü Bey'in ilk sorgusu, gözaltında tutulmuş olduğu Polis Müdürlüğünde yapılmıştır.²⁹

23 "Diyarbakır mebuslarından Zülfü ve Feyzi beylerin tehcir ve taktil mesailinde zimedhal bulunmalarından ve Millî Aşairi İngilizler aleyhine tahrik ve teşvik eylediklerinden naşi hemen tevkif ve tecziyelerini İngiliz amiralinin şiddetle taleb eylediği vakit tarafımızdan acilen icabına tevessül olunmasına bunu kendileri yapacakları hariciye nazır-ı hümayun hazretleri tarafından Meclis-i Vükela'da kemal-i ehemmiyetle ifade olunması üzerine mümâ-ileyhanın hemen taht-ı tevkife alınarak Divan-ı Harb'e sevklerine karar verilmiş ve meclisten telakki eylediği umur-ı şifahi mucebince kendileri polis müdüriyetince taht-ı tevkife alınarak Divan-ı Harb'e sevk edilmişlerdi. Zülfü Bey'in icra olunan isticvabı neticesinde şimdilik tevkifine lüzum görülmemekte ise de esbab-ı siyasiyesine binaen mevkuf tutmakta ..." BOA, BEO. 4552 / 341352- 2. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919). "Meclis-i Vükela'da verilen karar mucebince mümâ-ileyhanın tevkifiyle Divan-ı Harbe sevkleri için polis müdür-i umumisi Halil Bey'e şifahen lazım gelen emir ve talimat ita edilmiş olduğu" BOA. BEO. 4551-341309 / 3. 15 Rebiülahir 1337 (18 Ocak 1919).
24 *Söz*, (18 Ocak 1919), 1.

25 Zülfü Bey'in kendi el yazısı ile yazdığı Tercüme-i Hal dosyası, TBMM Arşivi.

26 Mehmed Arif, *Anadolu İnkılabı, Mücadehatı Milliye Hatıratı 1335-1339 (1919-1923)*, (İstanbul: İkdam Matbaası, 1924), s.41. Meclis-i Mebusan'dan mebusların gözaltına alınarak götürülmeleri ile ilgili olarak daha sonraki dönemde Malta'dan dönüp Büyük Millet Meclisi'ne takdimi sırasında Edirne Mebusu Şeref Bey: "... Beş on sefil; ta milletin namusgahı olan meclise taaruzla oradaki arkadaşları cebir ve ikrah ile alarak İngilizlerin cebrü kahrına teslim ettiler." diyerek meclisten mebusları almaya gelen kimseleri tarif etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Bundan sonra TBMMZC), 1. Dönem, 10. Cilt, 25. Birleşim, s.78. İngilizlerin tutuklamalar sırasındaki davranışları ile ilgili geniş bilgi için bk. Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).

27 "Tehcir meselesi, sabık iki mebus aleyhinde: Tehcir muamelatında tahkik eden iştirak ve müzaheretlerinden dolayı sabık Diyarbakır mebusu Zülfü ve Feyzi Beylerin tevkifine hükümetçe karar verilmiş ve karar vaki evvelki akşam zevali saat altıda Meclis-i Vükela'ya davet olunan polis müdür-i umumisi Halil Bey'e tebliğ olunmuştur. Halil Bey bizzat Beyoğlu'na giderek Zülfü Bey'i tevkif ve Feyzi Bey'i de taharri ettirmiş ise de buldurulamamıştır. Feyzi Bey'in adamları dün müdüriyete celb olunarak Feyzi Bey'in nerede bulunabileceğine dair kendilerinden izahat alınmış ise de dün gece geç vakte kadar henüz tevkif olunamamıştır. Zülfü Bey kendisiyle mülakat ve esbab-ı tevkifi hakkında talebi malumat eden muharririmize: hiçbir şeyden malumatı olmadığını ve polis müdüriyetince celb ve tevkif olunduğunu söylemiş ve Feyzi Bey'in nerede bulunduğu dair muharririmizin irade eylediği suale de: evvelki akşam saat beşte beraber bulunduklarını ve o vakit Feyzi Bey'in med'uv bulunduğu bir ziyafete gideceği beyanıyla kendisinden müfakat eylediğini söylemiştir." *İkdam*, (16 Ocak 1919), 1.

28 *Alemdar*, "Tevkifat yoktur" (16 Ocak 1919), 2. *Alemdar*'ın bu haberine göre Zülfü ve Feyzi Beylerin tutuklanması diğer bazı gazeteler tarafından başka tutuklanmaların önünün açılmasına neden olduğu şeklinde yorumlanmış olup *Alemdar*'a göre bu yorum yanlıştır.

29 "Zülfü Efendi'nin Tevkifi: Salahiyetdar bir menbadan aldığımız malumata göre Diyarbakır mebus-ı sabık Zülfü Efendi'nin tehcir faciasında zimedhal olmasından vesair esbab-ı siyasiyeden dolayı Divan-ı Harb-i Mahsus'ça tevkifine lüzum görülmüş ve dün kendisi tevkif olunarak polis müdüriyet-i umumiyesine i'zam edilmiştir. Zülfü Efendi, bugün polis müdüriyet-i umumiyesinden Divan-ı Harb-i Mahsus'a sevk ve tevdi' olunacaktır." *Sabah*, (16 Ocak 1919), 1.

2. ZÜLFÜ BEY'İN TUTUKLANMASI VE DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ'YE SEVK EDİLMESİ

Tahkikat hâkimi ve adli zabıta memuru tarafından yapılmış olan ilk sorgulamalardan sonra Zülfü Bey'in tutuklanmasına gerek olmadığı anlaşılmış olduğu halde, siyasi gerekçelerle tutuklu kalmasının faydalı olacağı kanaati dile getirilmiştir.³⁰ Tutuklandıktan bir gün sonra, 16 Ocak 1919 tarihinde Zülfü Bey'in Divan-ı Harb'e sevk edilmesine karar verilmiştir.³¹ Zülfü Bey, ilk olarak, sorgusu yapılmak üzere Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'na, kısa bir süre sonra bu komisyon lağvedildiği için Fevkalade Divan-ı Harp Mahkemesi'ne sevk edilmiştir.³² İlk sorgusu 16 Ocak 1919 tarihinde gün boyunca yapılan Zülfü Bey'in soruşturmasına³³ 17 Ocak 1919 tarihinde³⁴ de Divan-ı Harb-i Örfi Tahkik Heyeti tarafından devam edilmiştir.³⁵ Tahkik Heyeti, Zülfü ve Feyzi Beylerin aleyhine şahitlik eden on kadar kişinin ifadesini de almıştır. Sorgulamanın hemen ardından Zülfü ve Feyzi Beyler tutuklanmıştır.³⁶ Zülfü Bey Polis Umum Müdürlüğü Hapishanesi'nde tutulmuştur.³⁷ Birkaç gün sonra Tahkik Heyetinin raporunu değerlendiren Divan-ı Harb Fevkalade Riyaseti Zülfü Bey'in serbest bırakılmasına karar vererek bu kararı Polis Umum Müdüriyetine bildirirse de³⁸ Zülfü Bey serbest bırakılmamıştır.³⁹

Zülfü Bey ve diğer tutuklular Polis Müdüriyetinin üst katında hapsedilmişlerdir. Tek kişilik odalarda kalan tutukluların odalarındaki eşya; karyola, masa ve sandalyeden ibarettir.⁴⁰ Zülfü Bey tutukluken durumu uzun bir telgraf ile hükümete bildirmiştir. Sözü edilen “tehcir” ve “taktıl” durumları ile hiçbir biçimde ilgisi bulunmadığını, sadece kendisine verilen görevleri yerine getirdiğini, kanun dışına çıkmadığını belirterek serbest bırakılması için hükümetten yardım talep etmiştir.⁴¹

30 “... Zülfü Bey'e icra kılınan isticvab neticesinde şimdilik tevkifine lüzum görünmemekte ise de esbab-ı siyasiyeye binaen mevkuf tutulmakta olduğundan...” BOA. MV. 214. -26. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

31 “Zülfü Efendi Divan-ı Harpte: Diyarbakır mebusu olup tevkif edilmiş olduğunu dünkü nüshamızda yazmış olduğumuz Zülfü Efendi dün taht-el hafız Divan-ı Harb-i Mahsusa i'zam olunarak heyet-i tahkikiye tarafından istintak olunmuştur.” *Sabah*, (17 Ocak 1919), 2.

32 “Zülfü ve Feyzi Efendilerin Tevkifi: Diyarbakır mebus-ı sabıkı Zülfü ve Feyzi Efendiler evvelce Tetkik-i Seyyiat Komisyonuna sevk edilmek üzere polis müdüriyet-i umumiyesince taharri olunmaktalar iken bu kere mezkur komisyonun lağvına ve muamelatının Fevkalade Divan-ı Harbe devrolunmasına mebnî mümâ-ileyhuma Divan-ı Harbe sevk olunmuşlardır.” *Sabah*, (19 Ocak 1919), 2.

33 “Divan-ı Harb'te isticvablar: Divan-ı Harb Heyet-i Tahkikiyesi'nde Harbiye Nezareti müsteşar-ı sabıkı Mahmut Kamil Paşa ile Diyarbakır mebus-ı sabıkı Zülfü Bey akşama kadar isticvab edilmiş ve Cumartesi günü tekrar isticvaba devam edilmesi takarrur etmiştir.” *Söz*, (17 Ocak 1919), 1.

34 “İki Diyarbakır mebusunun tevkifi. Divan-ı Harb'den polis müdüriyetine gelen emir üzerine Diyarbakır mebusu Zülfü Bey tevkif edilmiş, Diyarbakır mebusu Feyzi Bey de taharri edilmekte bulunmuştur. Haber aldığımız göre Feyzi Bey de dün tevkif olunmuştur. Her ikisi de şimdilik polis müdüriyet-i umumiyesinde mevkufurlar. Zülfü Bey dün isticvab edilmişti. Feyzi Bey'in isticvabı bugün icra edilecektir. Kendileri isticvab edilinceye kadar bir tedbir-i inzibati ve muvakkat olmak üzere ihtilattan menedilmişler ve ayrı odalarda hıfz edilmekte bulunmuşlardır.” *İkdâm*, (18 Ocak 1919), 2.

35 Aynı gün, kendiliğinden polise teslim olmuş olan Feyzi Bey'in de sorgusu yapılmıştır. *Vakit*, (19 Ocak 1919), 2.

36 “Tevkif edildiğini yazdığımız sabık Diyarbakır mebusu Feyzi Bey takip edildiğini görmesi üzerine bizzat polis müdüriyetine müracaatla teslim olmuştur. Diyarbakır mebus-ı sabıkı Zülfü ve Feyzi Beyler dün Divan-ı Harb-i Örfi heyet-i tahkikiyesi tarafından mevkuf bulundukları polis müdüriyetinden celb edilerek haklarında tehcir ve taktıl mesailinden dolayı vuku bulan şikayat üzerine isticvab olunmuş ve bu babda on kadar da şühud imtima edilmiştir.” *İkdâm*, (19 Ocak 1919), 1.

37 “Divan-ı Harb heyet-i tahkikiyesi dün Diyarbakır sabık mebuslarından Zülfü ve Feyzi Beyler isticvabını ikmal etmiştir. Zülfü Bey polis müdüriyetinde, Feyzi Bey de İstanbul Muhafızlığı'na iade olunmuştur.” *Vakit*, (20 Ocak 1919), 1. Hüseyin Cahit Yalçın, hatıralarında bu hapishane hakkında şunları yazmıştır: “Tutuklanan yirmi beş kişiyi Sirkeci'de Sansaryan Hanındaki polis müdürlüğünün dam katında yeni yapılmış olan hücrelere kapamışlardı... Ailemizin ziyaretine engel olunmuyordu. Birbirimizle de görüşebiliyorduk. Tutuklamalar yontemsizdi ve yasadı. Ama gördüğümüz ilişkilerde sertlik ve kabalık yoktu. Hep İttihatçılardan oluşan bir küme içinde manevi dayanışma ve neşe de eksik olamazdı. Geceleri söyleşiler ve şakalar içinde pek tatsız geçmiyordu.” Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s.347.

38 “Mevkuf Zülfü Bey hakkında: Tehcir muamelatındaki iştiraki iddiasıyla tevkif ve isticvab edildiğini yazdığımız Diyarbakır mebus-ı sabıkı Zülfü Bey'in icra kılınan isticvabı neticesinde bu babda bir gün dahl ve tesiri olmadığı anlaşıldığı Divan-ı Harb Fevkalade Riyasetinden polis müdüriyetine yazılmış ve Meclis-i Vükela kararıyla tevkif edilmiş olan mümâ-ileyha hakkında ittihaz olunacak muamelenin ısharı müdüriyet-i mezkureden Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.” *İkdâm*, (23 Ocak 1919), 2.

39 “Divan-ı Harpçe tahliye kararı verildiği halde isyan ve aşairi İngilizler aleyhine tahrik cürmü ile mevkuf tutulup otuz yedi gün sonra İngilizlere teslim ve İngilizler tarafından da evvela Mısır'a beş ay sonra da oradan Malta'ya sevk ve nakledildim.” *Zülfü Bey Tercüme-i Hal Varakası*, TBMM II. Dönem.

40 “Polis müdüriyetinde mevkufurlar, tevkif edilenlerin miktarı, nasıl vakit geçiriyorlar?” *Vakit*, (2 Şubat 1919), 1.

41 BOA, BEO. 4552/341352 – 3. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

Zülfü Bey, “tehcir” ve “taktıl” şüphelisi olarak tutuklanan ilk milletvekili olmuştur.⁴² Zülfü Bey'in tutuklandığı ve sorgulandığı hususu derhal şifreli bir telgraf ile Diyarbakır Polis Müdüriyetine bildirilmiştir.⁴³ Daha sonraki süreçte Büyük Millet Meclisinde yapılmış olan müzakerelerden anlaşılmaktadır ki aslında Zülfü Bey ve kendisi gibi Diyarbakır Milletvekili olan Feyzi Bey'lerin tevkifleri, Ermeni Tehciri ile ilgili oldukları iddiasıyla İngiliz Amirali tarafından talep edilmiştir.⁴⁴ Buna göre Zülfü ve Feyzi Beyler tehcirde rol aldıkları, Ermeni ölümlerine neden oldukları, ayrıca Diyarbakır çevresindeki aşiretleri İngilizler aleyhine kışkırttıkları iddiasıyla suçlu görülmüşlerdir.⁴⁵ Dönemin Tevfik Paşa hükümeti suçlamaları ciddiye alarak hemen tevkif kararı almış, bu kişileri tutuklatarak Divan-ı Harb'i Örfi'ye sevk etmiştir. Yapılan ilk sorgulamada suçu sabit görülmediği için Zülfü Bey'in durumunun ne olacağına karar veremeyen Polis Müdüriyeti hükümetten görüş istemiştir.⁴⁶ Hükümetin, tutukluluk halinin sürmesi ve Zülfü Bey ile ilgili varsa suç kanıtlarının İngilizlerden istenmesi kararına karşın İngilizler, Zülfü ve Feyzi Beylerin serbest bırakılmamalarını kararlaştırmıştır.⁴⁷ Dönemin hükümeti Zülfü Bey ve diğer tutuklularla görüşmek isteyen kimseler için önce bir görüş günü belirlemeyi planlamışsa da sonra bu fikirden vazgeçilmiştir. Tutuklularla her gün öğleden sonra saat 13.00 ile 15.00 arasında polis gözetiminde görüşülmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁸

Zülfü Bey tutuklandıktan birkaç gün sonra Dâhiliye Nazır Vekili Aziz Bey'e, Zülfü Bey ve diğer tutuklularla ilgili işleyişin ne yönde olacağı sorulmuş, henüz tutukluları serbest bırakmak gibi niyetleri olmadığını söyleyen Aziz Bey ise tutuklularla ilgili şikâyeti olanların derhal hükümete başvurmaları gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁹ Bu ifadeden de anlaşılmaktadır ki hükümetin elinde Zülfü Bey ve diğer tutukluları suçlamaya ve cezalandırmaya yetecek kadar kanıt yoktur. Buna rağmen Zülfü Bey ve diğer tutukluların salıverilmeleri için Ayan Meclisi başkanı Ahmed Rıza Bey'in gösterdiği çaba bile sonuçsuz kalmıştır.⁵⁰ Yirmi dört saatten uzun bir süre tutuklu kalmanın Anayasaya aykırı olduğuna ilişkin itirazlar da sonuç vermemiştir.⁵¹ Zülfü Bey ve kendisiyle birlikte Polis Müdürlüğü hapishanesindeki diğer tutuklular 16 Şubat 1919 tarihinde akşam saatlerinde Bekir Ağa Bölüğü'ne gönderilmişlerdir. Bu sırada sıkı önlemler alınmış, köşe başlarına sivil polisler yerleştirilmiş, sorun çıkmaması sağlanmıştır.⁵²

Zülfü Bey 16 Aralık 1918'de kurulan Divan-ı Harb'de hiç yargılanmamıştır.⁵³ İlk Divan-ı Harb yargılaması 5 Şubat 1919 tarihinde, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanması ile başlamıştır.⁵⁴ İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanmaları amacıyla 25 Şubat 1919 tarihinde yeni bir Divan-ı Harb kurulmuşsa da o tarihten önce Zülfü Bey, Mısır'daki Seydibeşir Esir Kampı'na sürgün edilmiştir.⁵⁵ Henüz

42 Bu bilgiyi, Zülfü Bey'in kardeşi İhsan Hamit Bey vermiştir. Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi – II, Sivas Kongresi*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006), s.235.

43 “Dün Dersaadette seyir imzasıyla Diyarbakırda Zülfü Efendi namına gelen telgrafnâme mebus Feyzi, Zülfü Beylerin tevkif edildikleri...” BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (Bundan sonra DH. ŞFR.) 00611/00036-001. 19 Mart 1335 (19 Mart 1919).

44 *Zülfü Bey Tercüme-i Hal Varakası*, TBMM II. Dönem.

45 Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İştiklerim*, (Ankara: TTK Basımevi, 1949), s.207.

46 “Mevkuf Diyarbakır mebusları serbest bırakılacaklardır: Tehcir muamelatında medhaldar oldukları iddiasıyla Meclis-i Vükelaca polis müdüriyetine verilen emir üzerine tevkif ve fevkalade Divan-ı Harb'ce isticvabları icra kılınan sabık Diyarbakır mebusu Zülfü ve Feyzi Beyler hakkında muceb-i töhmet bir madde elde edilemediğinden serbest bırakılacakları müstahberdir. Bu babdaki istihbaratımıza göre mukaddema Diyarbakır'da bir memuriyette bulunan bir Kıbrıslının gayr-ı vaki bazı muamelatı mumâ-ileyhaya bazı isnadatta bulunması üzerine tevkif edilmişlerdir.” *İkdâm*, (20 Ocak 1919), 2.

47 Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumun göstergesidir. Devlet, kendi vatandaşının suçlu olup olmadığına karar verememiştir. BOA, BEO. 4552/341352 – 1. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

48 *İkdâm*, (6 Şubat 1919), 2.

49 *İkdâm*, (3 Şubat 1919), 1.

50 “Polis müdüriyeti mevkuflarının Ahmed Rıza Bey'e müracaatları” *İkdâm*, (16 Şubat 1919), 2.

51 Zülfü Bey ve diğer tutuklular birçok girişimde bulunmuşlardır. Tutuklular polis müdüriyeti ve Adliye Nazırlığına itiraz dilekçeleri sundukları gibi barodan yardım talebinde bulunmuşlar. Ayrıca tutuklular meclisten ve çeşitli devlet kademelerinde bulunan kimselerden bazı kişilerle görüştükleri halde tüm girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Dahiliye nazır vekili ve polis umum müdürünün gazeteciler ile görüşmeleri ve tutukluların durumunun ele alındığı yazı dizisi için bk. “Dahiliye nazır vekili beyanatı” ve devamında “Mevkuf Bekir Ağa Bölüğü'ne Nakledilecekler” *Vakit*, (4 Şubat 1919), 2.

52 “Mevkuf İttihat Erkanı” *Memleket*, (17 Şubat 1919), 2.

53 *İkdâm*, (31 Ocak 1919), 2.

54 “Bugün ilk muhakeme” *İkdâm*, (5 Şubat 1919), 2.

55 “Fevkalade Divan-ı Harb teşkil etti: İttihat ve Terakki mevkufinini isticvab eylemek üzere teşkil-i karargir olan Fevkalade Divan-ı Harb bazı azay-ı mülkiyenin istifasına rağmen teşkil eylemiştir. Makam-ı rıyaset mütekaidinden topçu feriki Fuad Paşa'ya

barış müzakerelerinin sürdürüldüğü⁵⁶ hiçbir antlaşmanın imzalanmamış olduğu bir dönemde Osmanlı devlet adamları adeta kaçırılırcasına sürgüne gönderilmiştir. İngilizlerin bu konudaki gerekçelerinden biri de Zülfü ve Feyzi Beylerin yargılanmalarının geciktiği iddiası ve bu nedenle yargı sürecinin kendileri tarafından sürdürülmek istenmesidir.⁵⁷ Müttefikler tarafından serbest bir şekilde ortalıkta dolaşmaları sakıncalı bulunmuş olan önemli Türk devlet adamları ile ileri gelenlerinin Malta'ya sürülmesi, dönemin hükümetinin yalnızca acizliğini değil İngilizlerle işbirliği sürecine girildiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hükümet, suç olduğu iddia edilen eylemlerle hiçbir ilgisi bulunmayan vatandaşlarını bile serbest bırakamayacak birdurumdur.⁵⁸

3. ZÜLFÜ BEY'İN İNGİLİZLERE TESLİM EDİLMESİ VE MİSİR'A GÖNDERİLMESİ

Osmanlı Devleti, Zülfü Bey'in de aralarında bulunduğu tutukluları öncelikle kendisi yargılamak istemiştir. Zülfü Bey, tam bir ay süreyle 15 Ocak – 15 Şubat 1919 tarihleri arasında İstanbul Polis Müdürlüğü Hapishanesi'nde tutuklu kalmıştır.⁵⁹ Osmanlı yargısı Zülfü Bey ve diğer tutukluları uzun süren sorgulamalara tabi tutmuştur. Bu süreçte İngiliz General Allenby İstanbul'a gelmiştir.⁶⁰ İngilizler Zülfü Bey ve diğer tutukluların cezaevlerinden kaçabilecekleri veya bir hükümet darbesi sonucunda serbest bırakılabilecekleri kaygısı içinde olmuşlardır. Osmanlı hükümetinin yaptığı sorgulamaların ve bazı tutuklulara verilmiş olan cezaların yetersiz olduğu iddiasıyla Zülfü Bey'le birlikte Feyzi Bey, Nuri Paşa ve Mazlum Bey'i Osmanlı hükümetinden teslim alıp 21 Şubat 1919 tarihinde Mısır'daki Seydibeşir esir kampına götürmüşlerdir.⁶¹ Tutuklanmalarından otuz yedi gün sonra Osmanlı Devleti'nden teslim alınan⁶² Zülfü ve Feyzi Beyler, *Medine Kahramanı* olarak bilinen Fahrettin Paşa'dan sonra Mısır'a gönderilen ilk milletvekilleridir. Üstelik haklarında henüz hiçbir kanıt yokken, yapılacak tahkikattan sonra suçlu olup olmadıkları konusunda karar verileceği İngilizler tarafından açıkça itiraf edildiği halde tutuklanmışlardır.⁶³

Zülfü Bey, beş aydan fazla bir süre boyunca hiçbir sorgulama ve yargılama yapılmaksızın Seydibeşir Esir Kampı'nda tutulmuş, 23 Temmuz 1919 tarihinde Mısır'dan Malta'ya gönderilmiştir.⁶⁴ Zülfü ve Feyzi

tevdî olunmuş ve azalıklarına da dokuzuncu kolordu kumandanı sabıkı Ali Fevzi Paşa ile Erkan-ı Harbiye mirivalığından mütekeaid Ali Nazım Paşalar tayin edilmişlerdir. Bu tayinler evvelki gün arz-ı atabe-i aliye kılınmıştır.” *İkdâm*, (26 Şubat 1919), 2.

56 “Pariste müzakerat devam ediyor” *Vakit*, (17 Ocak 1919), 1.

57 Türkgeldi, Görüp İşittiklerim..., s.207.

58 *The Guardian*, “The Turks’ Point of View” (May 23, 1921), 6.

59 Zülfü Bey'in hükümete yazmış olduğu dilekçesinden: “... polis müdüriyeti tevkifhanesinde bulunduruluyorum...” BOA. BEO. 4552 / 341352 – 3. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).

60 *İkdâm*, “General Allenby şehrimizde” (8 Şubat 1919), 2.

61 *Vakit*, “Suriye’ye vapur gidiyor” (22 Şubat 1919), 2.

62 Zülfü Bey *Tercüme-i Hal Kağıdı*, TBMM II. Dönem.

63 “Malta Yâranı’nın öncüleri Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfü Beylerdir. Kendileri 15 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından istenmiş ve o zaman iktidarda bulunan Tevfik Paşa Kabinesi bu isteği hiç itiraz etmeden kabul etmekle en mukaddes bir millî hakkı ayaklar altına almıştı. O sırada umumi efkâr henüz uyuşmamıştı. Gazetelerin az çok dili vardı. Basın gaflet göstermeyeydi ve bu hareketin manasını kavrayabilseydi, biraz millî protestoda bulunarak bunu işittirmeye imkân olabilirdi. Bu meselede şuur belirtilseydi bundan sonraki keyfî hareketlerin belki de kısmen önüne geçilmiş olurdu. Ne yazık ki hiçbir şey yapılmadı. Tevfik Paşa Kabinesi’ne ait mesuliyetin bir kısmını, kendim de dahil, itiraf edeyim ki gazetecilere ve umumi hayatta üzerlerine herhangi bir mesuliyet alan diğer fert ve müesseselere yüklemek icap eder. Feyzi ve Zülfü Beyler ilk önce Mısır’a naklolundular. Haklarını savunmak için her tarafa şikâyet mektupları yağdırdılar. Bunlara İngiliz Allenby Ordusu Umumi Karargâhı, 20 Nisan 1919 tarihinde B 26949 numara ile şu cevabı verdi: ‘Seytbeşir kampında tutuk Feyzi ve Zülfü Beyler tarafından verilen dilekçeye aittir: Bu adamlara söylenebilir ki siyasi propaganda yaptıkları ve Ermeni kıtline karıştıkları hakkında kendi aleyhlerine ihbarlar yapılmıştır. Bu ihbarların doğru olup olmadığı hakkında etraflı araştırmalar yapılmaktadır. Eğer ihbarların doğru olduğu anlaşılırsa kendilerine nefislerini savunmak imkânı verilecektir.’ Bu cevabı bilmem tahlile lüzum var mı? sırf bir taraftan vaki olan bir ihbar üzerine iki mebus, kendilerine bir sual sorulmadan, hiçbir incelemeye lüzum görülmeden, şahsî hürriyetlerinden mahrum ediliyor. Yabancılar tarafından hiçbir hakka dayanmadan kendi memleketlerinden alınıyorlar ve yurt dışına uzaklaştırılıyorlar. Kuru bir ihbar üzerine harekete geçildiği, tahkikatın ancak tevkiften ve sürgünden sonra yapılacağı açıktan açığa itiraf ediliyor. Sonra en yüksek bir vaat olarak da tahkikat aleyhlerine netice verirse, haklarını savunmak için kendilerine bilgi ve fırsat verileceği söyleniyor. Feyzi ve Zülfü Beylerin yabancılara teslimi üzerine memleket dışına keyfî sürgünler yapılmasının yolu açılmış demektir.” Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz I (1888 – 1922)*, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erдің, (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. 1997), s.523 – 524.

64 Şimşir, Zülfü ve Feyzi Beylerin Malta'ya giden ilk sürgün kafilesinden bir gün sonra Malta'ya vardıklarını söylemiştir. Şim-

Beylerin yanı sıra farklı tarihlerde Malta'ya toplam 144 Osmanlı devlet adamı, askeri erkân, gazeteci ve düşünce insanı sürgün edilmiştir.⁶⁵ İngilizler neredeyse tüm milliyetçileri Malta'ya kapatırken İstanbul'da da adeta bir terör rejimi kurmuşlardır.⁶⁶ İngilizlerin tutumu sonucunda devlet ve topluma önemli katkılar yapmış asker, devlet adamı ve aydınların Malta'ya sürgün edilmesinin tek olumlu yanırsa Türk kamuoyunda ciddi tepkilerin oluşmasına ve önemli ölçüde millî bilincin uyanmasına neden olmasıdır.⁶⁷

4. ZÜLFÜ BEY'İN MISIR'DAN MALTA ADASINA GÖNDERİLMESİ

Zülfü Bey, Malta'da ilk olarak, Malta Sürgünlerinin yazmış oldukları hatıra ve günlüklerde adı sıklıkla geçen Salvator Kalesi'nde tutuklu kalmıştır. Belirtilen eserlerde bu kale oldukça nemli, dış dünya ile hemen hiç bağlantısı bulunmayan, bahçesinden bile sadece gökyüzünün görüldüğü, içerisinde yılandan akrebe kadar çeşit çeşit haşerelerin bulunduğu, yaşanması çok zor bir yer olarak tanımlanmıştır.⁶⁸ Salvator için dönemin Osmanlı basınında yer almış olan bir yazıda kullanılan olumlu anlatımsa sürgünlerin hatıratlarındaki Salvator tanımlamalarıyla çelişmektedir. Buna göre Salvator, Akdeniz'e hâkim bir noktada olup güzel bir manzarası vardır. Sürgünler eğlenceli vakit geçirmektedirler. Hiçbir korku ve tedirginlik yaşadıkları gibi çoğu kilo almıştır.⁶⁹ *Vakit*'teki bu yazıda Salvator'dan övgüyle bahsedilmiş olması, şaşırtıcı görünse de, basına yönelik sansürün olduğu kadar, hükümetin de katkısıyla basın üzerinde etkili olan İngiliz propagandasının yansıması olarak değerlendirilebilir.

Malta adasındaki Salvator kalesine daha önceden getirilen diğer sürgünlerin en büyük sorunlarından biri dünyada neler olup bittiğinden habersiz bırakılmaları olmuştur. Sürgünlere sadece Times Gazetesi, Matin Gazetesi ve Malta bültenini okumaları izni verilmiştir. Onlarsa memleketten haber alabilmek için türlü yollar denemiş ancak başarılı olamamışlardır. Zülfü Bey, Malta'da bulunan sürgünlere İstanbul'dan gelen ilk mektuplar ulaştıktan bir gün sonra adaya varmıştır.⁷⁰ Zülfü Bey'in Salvator'a getirilmesi, oradaki diğer sürgünlerde heyecan yaratmıştır. Zülfü ve Feyzi Beyler Mısır'dayken gazete okumaları serbest olduğu için yanlarında bolca İstanbul gazetesi getirdikleri gibi dünyanın hal ve gidişatına dair bilgiye de sahiptirler. Bu nedenle diğer sürgünler kendilerinden bilgi istemiş, onlar da bu istekleri mümkün olduğunca karşılamaya çalışmışlardır. Zülfü ve Feyzi Beyler, Malta'daki sürgünlere dünyadaki gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgilen-dirmelerde bulunmuş, saatler süren konferanslar vermişlerdir.⁷¹ Zülfü Bey'in Salvator'da başlayan Malta sürgünlüğü, Verdala Kışlası'na nakledilmesiyle burada devam etmiştir. Verdala Kışlası'nda kısa bir süre tutulduktan sonra, diğer sürgünlerle birlikte Polverista Kışlası'na nakledilmiştir.⁷² Zülfü Bey Polverista'da esarete iken kendisiyle aynı kaderi paylaşan Diyarbakırlı hemşerileri Ziya Gökalp ile kardeşi M. Nihat Gö-

şir, *Malta...*, s.136. Oysa bu bilgi doğru değildir. İlk sürgün kafilesi 2 Haziran 1919 tarihinde Malta'ya varmıştır. *Vakit*, 3 Haziran 1919, s.2. Zülfü Bey önce Mısır'daki Seydibeşir esir kampına, kısa bir süre sonra oradan Malta'ya gönderilmiştir. BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri, (Bundan sonra DH. İ. UM. EK.) 118 / 15 / 5 – 1. 13 Cemaziyevvel 1338 (3 Şubat 1920).

65 Bu kişilerin tam listesi için bk. Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, (Ankara TTK Basımevi, 1988), ss.-121-127.

66 Halide Edib, *Turkey Faces West, a Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, (New Haven: Yale University Press, 1930), p.178.

67 Tutuklamaların halkta yaratmış olduğu etkinin İngiliz raporlarına yansıması ile ilgili bk. Eleftheria Daleziou, *Britain and the Greek-Turkish War and Settlement of 1919-1923: The Pursuit of Security by 'Proxy' in Western Asia Minor*, (Glasgow: Glasgow Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 134-137.

68 “Malta'nın manzarası hiç de latif değildir. Tabiatı ve iklimi daha ziyade Afrika'ya yaklaşan bu ada serapa Malta taşı denilen bir taş yığımindan ibarettir. Binaenaleyh yeşillik ve ağaçlık pek nadirdir.” Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibem, Malta Sürgününden Mektuplar*, Ed. Pınar Güven, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014), s.21.

69 *Vakit*, “Malta Menfileri” (22 Eylül 1919), 2.

70 Feridun Kandemir, “Malta Yaranı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C.V, S.59, İstanbul 1954, s.3194.

71 Kandemir, *Malta Yaranı...*, s.3194.

72 Polverista, küçük subay aileleri için yapılmış, ikişer üçer odalı ve her odasından bir diğerine geçilebilen dairelerden oluşan bir kışla olup sürgünler dairelere üçer dörder beşer kişi şeklinde rastgele dağıtılmışlardır. Kışlanın arka bahçesi ağaçlarla dolu olup etrafı dikenli tellerle çevrilmiştir. Yalman, a.g.e., s.515. Ziya Gökalp Polverista hakkında bu bilgilere ek olarak musluklardan her zaman su aktığını, her yerde elektrik bulunduğunu, buranın büyük bir otel olduğunu anlaşıldığını yazmıştır. Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Yayına Haz. Ertan Eğribel – Ufuk Özcan, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010), s.16.

kalp ve Feyzi Pirinçcioğlu'yla zaman geçirmiştir.⁷³ Ziya Gökalp, ailesine yazmış olduğu mektuplarda Zülfü Bey'den çok detaylı bahsetmemiş olmakla birlikte onunla beraber olduklarından söz etmiştir.⁷⁴

İngilizler ellerindeki tutsakları belirli suçlamalar ekseninde gruplara ayırıp numaralandırmışlardır. Bilal Şimsir tutsakların A'dan F'ye 6 grup, Abdurrahman Bozkurt'a A'dan C'ye 3 grup olarak sınıflandırıldıklarını belirtmiştir. Bozkurt'un verdiği bilgiye göre; A grubunda yer alan kişiler bilinçli bir şekilde ve acımasızca suç işlemişlerdir. B grubunda yer alanlar, işlenen suçlara sessiz kalıp suç işleyenlere müdahale etmemişlerdir. C grubundakilerinse uygulanan politikalar ve işlenen suçlarla doğrudan bir ilişkileri olduğunun söylenemeyeceği belirtilmiştir. Zülfü Bey'in sürgün numarası 2742 olup kendisine C grubundaki kişiler arasında yer verilmiştir. Bu gruplandırma İngilizlerin, Zülfü Bey ve diğer bazı tutukluların suçsuz olduklarını en başından beri bildiklerini düşündürmektedir.⁷⁵

5. ZÜLFÜ BEY'İN SÜRGÜNDEYKEN MİLLETVEKİLİ SEÇİLMESİ

Zülfü Bey Malta günlerinde son Osmanlı Mebusan Meclisi için Aralık 1919'da yapılan seçimlerde Diyarbakır İl Seçim Kurulu tarafından aday gösterilmiş ve⁷⁶ büyük çoğunluğun oyuyla Diyarbakır Milletvekili seçilmiştir.⁷⁷ Zülfü Bey her ne kadar düzenlenmiş olan milletvekilliği mazbatasını alamamış olsa da⁷⁸ milletvekilliği onaylanmış ve sürgün bittikten sonra yurda dönüşünde BMM hükümetinin almış olduğu, "BMM, bu kere intihap edilen azalarla İstanbul Meclis-i Mebusanı'ndan iltihak eden azalardan müteşekkildir"⁷⁹ biçimindeki karara istinaden Birinci Dönem BMM'de yerini almıştır.⁸⁰

Seçimlerin hemen ardından, Diyarbakır Vilayetinden, aralarında Belediye Reisi, Meclis idare azaları ve müftünün de bulunduğu çok sayıda kişinin imzasıyla hükümete bir telgraf gönderilerek Zülfü ve Feyzi Beylere memleket hizmetinde ihtiyaç bulunduğu belirtilmiş, hükümetten bu kişilerin özgürlüklerine kavuşturulmaları için gerekeni yapması talep edilmiştir.⁸¹ Zülfü Bey Malta'dayken Diyarbakır Milletvekili olarak seçildiğini öğrendiğinde çok mutlu olmuş ve hemşerilerinin kendisine olan güvenini her zaman gururla dile getirmiştir.⁸²

13 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan Dördüncü Döneminin ilk "İçtima-ı Fevkalade"si toplanmıştır. 19 Şubat 1920 tarihli oturumda yapılan yoklamada Zülfü Bey'in Mecliste olmadığı kayıtlara geçmiştir.⁸³ Yine 10 Mart 1920 tarihindeki yoklama cetvelinde Zülfü Bey'in mecliste bulunmadığı tespit edilmiştir.⁸⁴ Zülfü Bey, Malta'da sürgünde bulunduğundan dolayı bu döneme ait Mebusan Meclisi kayıtlarında hiç yer almamıştır.

73 Şevket Beysanoğlu, *Yeni Türkiye'nin Manevi Mimarı, Ziya Gökalp*, (Ankara: Ziya Gökalp Derneği, 2002), s.133.

74 Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları*, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1956), s.22. Kardeşi Nihad Bey'e 23 Şubat 1336 (1920) tarihinde yazmış olduğu mektubunda "Benim sıhhatim, rahatım iyi. Arkadaşlar da hep rahattadır. Hepsiz size selam ederler. Feyzi, Zülfü, Veli Necdet Beyler de rahattırlar. Çok selamları var." A.e. s.26.

75 Bilal Şimsir ile Abdurrahman Bozkurt da eserlerinde İngiliz belgelerine dayanarak tutsakların sınıflandırılmalarına yer vermişlerdir. Şimsir, A, B, C, D, E ve F gruplarının olduğunu belirtmiş ve Zülfü Bey'in B grubunda olduğunu ifade etmiştir. Şimsir'e göre A grubunda yer alan tutsaklar kesinlikle yargılanması istenen kimselerdi. Zülfü Bey ile ilgili destekleyici kanıtlar bulunabilirse Zülfü Bey de A grubuna alınabilecekti. Bk. Şimsir, *Malta...*, ss.339-342. Bozkurt ise sadece A, B ve C grupları olduğunu ve Zülfü Bey'in C grubunda bulunduğunu yazmıştır. Buna göre Zülfü Bey'e yönelik hiçbir suçlamada bulunulamamıştır. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 94-95.

76 BOA, DH.İ.UM. EK. 114/89 – 1. 14 Safer 1338 (8 Kasım 1919). Seçim sonucunda Zülfü ve Feyzi Beylerin aldıkları oy sayıları ve milletvekili seçilmiş olduklarına dair mazbata İstanbul'a gönderilmiştir. BOA, DH. İ. UM. EK. 117 / 80 – 3. 7 Cemaziyelevvel 1338 (28 Ocak 1920).

77 Diyarbakır halkı büyük bir çoğulukla Zülfü Bey'i milletvekili yaparak kendisine çok önemli bir sadakat gösterisinde bulunmuştur. BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, (Bundan sonra DH. İ. UM.) 118 / 15 - 1. 13 Cemaziyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).

78 BOA, DH. İ. UM. 117 / 94 - 2. 10 Cemaziyelevvel 1338 (31 Ocak 1920).

79 BOA, DH. İ. UM. EK. 118 / 15 – 2,3. 13 Cemaziyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).

80 TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 111. Birleşim, s.217.

81 BOA, DH. İ. UM. EK. 118 / 15 – 2,3. 13 Cemaziyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).

82 Yalman, *Gördüklerim ...*, s.517.

83 MMZC, 4. Dönem, 1. İçtima Senesi, 1. Cilt, 12. Birleşim, s.177.

84 MMZC, 4. Dönem, 1. İçtima Senesi, 1. Cilt, 21. Birleşim, s.428.

6. ZÜLFÜ BEY'İN MALTA'DAKİ YAŞAMI

Belirtildiği gibi Zülfü Bey, Malta'da sırasıyla önce Salvator Kalesi'nde, ardından Verdala Kışlası'nda ve son olarak Polverista Kışlası'nda kalmıştır. Trabzon eski Rüşumat Müdürü Mehmet Ali Bey Verdala'dan Polverista'ya nakillerin zorla ve sürgünlere kötü muamelede bulunularak yapıldığını söylemiştir.⁸⁵ Rauf Bey de Verdala Kışlası'nda kaldıkları bir sırada sürgünlerden bir grubun adadan kaçmasından sonra İngilizlerin kendilerine kötü muamelede bulunduklarını, zor kullanarak tüm sürgünleri Verdala'dan Polverista'ya naklettiklerini belirtmiştir.⁸⁶ Malta'daki sürgün mekânları içinde en olumsuz şartlara sahip yerin Salvator, şartları en iyi olup sürgünlerin en kısa süre tutuldukları yerinse Verdala Kışlası olduğu anlaşılmaktadır. Zülfü Bey ve diğer Malta Sürgünlerinin en uzun süre kaldıkları yer Polverista Kışlası olmuştur. Olumsuz şartlarına rağmen sürgünlerin Salvator'da güneş banyosu yaparak, tenis ve çeşitli kâğıt oyunları oynayarak iyi zaman geçirmek için çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kâğıt oyunlarına düşkün olan Zülfü Bey bu yönelimini Polverista'da da sürdürmüştür.⁸⁷

Sürgünlerin Malta'daki yaşamları hakkında hatıratlardan, dönem gazetelerinden olduğu kadar, Meclis görüşmeleri üzerinden de bilgiler edinmek mümkündür. Edirne Milletvekili Şeref Bey, İngilizlerin verdikleri etlerin çok berbat ve yenilemeyecek durumda olduğunu belirtmiş, bu etleri köpeklerin bile yemediğini söyleyerek Malta'da karşı karşıya kalınan aşağılamayı, açlık ve sefaleti göz önüne sermiştir.⁸⁸ Zülfü Bey de "Malta'daki fecaatin tasvirden uzak" olduğunu belirterek bu görüşü destekler nitelikte konuşmuştur.⁸⁹ Öte yandan hapishanenin İngiliz asıllı nöbetçi askerlerinin çeyrek saatte bir yüksek sesle yoklama almaları da tutsakları uykusuzluğa mahkûm ederek huzursuzluklarını artıran bir etken olmuştur.⁹⁰ Malta sürgünlerinden bazılarının yazmış oldukları hatıralar da sürgündeki gündelik yaşam hakkında fikir vermektedir. Sürgünlerin en çok uğradıkları, en canlı, hararetli tartışma ve konuşmaların yapıldığı mekânlardan birinin Zülfü Bey'in Polverista'daki odası olduğunu belirten Ahmet Emin Yalman'ın hatıralarında Zülfü Bey ile ilgili bilgiler yer almaktadır.⁹¹

Yalman'ın belirttiğine göre Malta'ya vardığında Zülfü Bey kendisine çok kızgındır. Bunun nedeni de Yalman'ın başyazar olduğu *Vakit*'te Zülfü Bey ve Feyzi Bey'in milletvekilliklerini sorgulayan bir *Vakit* muhabirinin "Malta'da bulunanlar nasıl mebus olur?" şeklindeki sorusudur. Yalman, Zülfü Bey'in kendisi-

85 "... 'Yeni Verdala' nam kışladaki bazı misin zevatin da 'Polveristaya' nakilleri cebren icra edildi, hatta içimizden gayet muhterem bazı insanlara da bu arada bir medeni devlet için şeyn teşkil edecek bir muamele yapıldı..." *Hâkimiyeti Milliye*, (21 Kasım 1921), 2.

86 Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, (İstanbul: Sinan Matbaası, 1965), s.52.

87 Zülfü Bey ile ilgili olarak bazı hatıralarda, Salvator'da kaldığı süre içerisinde ilginç bir anlatı yer almaktadır. Buna göre bir gün Ubeydullah Efendi, Zülfü Bey'in yanına gelmiş ve kendi geleceği ile ilgili olarak Zülfü Bey'in fal bakmasını istemiştir. Bunun üzerine Zülfü Bey bir süre kâğıtlarla uğraştıktan sonra, Ubeydullah Efendi'ye bir saat içinde İstanbul'a gideceğini söylemiştir. Ortada böyle bir durum söz konusu olmadığı için bunu duyan diğer sürgünler Zülfü Bey'in bu falına gülüp geçmişlerdir. Fakat yaklaşık bir saat sonra, kumandan tarafından çağrılan Ubeydullah Efendi'ye serbest kaldığı haberi verilmiştir. Haberi duyan diğer sürgünler bundan sonra Zülfü Bey'den kendi akıbetlerini öğrenme çabası içine girmiş olup Zülfü Bey'in kendi fallarına da bakması için uğraş vermişlerdir. Yalman, *Gördüklerim...*, s.534. Aynı anlatım Mithat Şükrü Bleda'nın hatıralarında da yer almaktadır. Bk. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), s.133-134.

88 TBMMZC, 1. Dönem, 10. Cilt, 37. Birleşim, s.329.

89 TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 111. Birleşim, s.219.

90 "Geceleri çaryek saatte bir yüksek sesle birbirine 'karakol Numara 1, her şey yolunda!', 'karakol Numara 2, her şey yolunda!' diye bağırın nöbetçilerin görüldüsüyle uyanınca ve gamlı düşünceler içinde uykusuz saatler geçirmeye mecbur..." Ahmet Emin Yalman, "Vatana Avdet", *Vakit*, 4 Kasım 1921, s.1.

91 Zülfü Bey ile Feyzi Bey hep aynı odada kalmışlardır. Verdala'dayken Şükrü (Kaya) Bey ve Macit Beylerle aynı odayı paylaşmışlardır. Polverista kışlasında da Zülfü, Feyzi, Şükrü Beyler ve Yüzbaşı Nevzat aynı dairede kalmışlardır. Polverista'daki dairede Zülfü Bey, Feyzi Bey ve Şükrü Bey'in hizmetini Acur isimli bir Maltız (Maltalı) görmüştür. Yalman, *Gördüklerim ...*, s.604. "Şükrü (Kaya) Bey'in oda komşusu Zülfü Bey, Polverista'nın münzevi tabiatlı adamlarından biriydi. Vaktinin çoğunu odasında geçirir, kendi kendine İngilizce öğrenirdi. Fakat inziva köşesinde pek az yalnız kalabilirdi. Ferit Bey'in eşyası nasıl umurun malı sayılırsa, Feyzi ve Zülfü Beylerin odası da umurun malıydı. Kendi odasında sıkılan herkes soluğu burada alır ve oda sahiplerinin bu ziyaretten memnun olup olmadığını hiç hatırlardan bile geçirmezdi. Sürgünlüğün baskısını fazla duyduğu zamanlar iki şey yapardı. İlk önce eski defterleri karıştırır, kimlerden intikam alması lazım geleceğini birer birer sayardı. Sonra Malta valisine sayısız protesto mektupları yağdırır, kendisini haksızcasına esir tutanlar hakkında neler düşündüğünü hiddetli bir lisanla anlatırdı." Yalman, a.e, s.582.

ne karşı haksız işler yapanları asla affetmemeye karar vermiş olduğunu ve içinde kendisinin de bulunduğu uzun bir liste çıkardığını söylemiştir. Yalman, Zülfü Bey'in eski bir hâkim olması nedeniyle iyi bir savunma yapmak zorunda kalmıştır. Bir muhabirin manasız bir sorusu yüzünden başyazarın, hem de haberi olmadığı halde sorumlu tutulmaması gerektiğine dair ayrıntılı bir açıklama yaptıktan sonra Zülfü Bey tarafından affedildiğini belirtmiştir.⁹² Yalman'ın aktardığı kimi genel bilgileri de arşiv belgelerinden doğrulamak mümkün olmuştur. Bunlardan birine göre seçimlerden sonra bazı vatandaşlar seçimlere hile karıştırıldığı iddiasıyla şikâyetle bulunmuşlardır. Kimlikleri belirsiz ve ölmüş kişiler adına oy kullanıldığı, etkili bir tefiş ve incelemenin önlenmesi için müfettişlerin ikinci seçmen yapıldıkları, Malta'da bulunanlar adına adaylık başvurusunda bulunulduğu belirtilerek, “böyle nazik bir zamanda devletin milletin felaketine neden olanların” memleketin selameti için yeniden milletvekili yapılmamaları talep edilmiştir.⁹³

Ahmed Emin Yalman, hatıralarında Malta sürgünlerinin serbest bırakılması konusuyla ilgili olarak Zülfü Bey hakkında önemli bir iddia ileri sürmüştür. Yalman'ın iddiası Londra'daki müzakereler esnasında varılan bir anlaşma gereğince Malta'da bulunan tutsaklardan altmış dördünün Anadolu'da bulunan İngiliz tutsaklara karşılık olarak salıverilecek olması haberiyle bağlantılıdır. Yalman'ın anlatımına göre; Zülfü Bey bu durumdan ciddi biçimde rahatsız olmuş, henüz adları açıklanmamış olmakla birlikte serbest bırakılacak sürgünlere ilişkin ağır ifadeler kullanmıştır. Yalman, Zülfü Bey'e atfettiği bu tavrı, Zülfü Bey'in, o güne değin gördüğü olumsuz muameleden yola çıkarak salıverilecekler arasında bulunmayacağını düşünmesine bağlamıştır. İddiasını, serbest bırakılacak tutsakların listesi geldiğinde, listede yer alması nedeniyle Zülfü Bey'in zor durumda kalmış olduğundan, hatta alay konusu edildiğinden söz ederek sürdürmüştür.⁹⁴ Belirtmek gerekir ki, Zülfü Bey'le ilgili bu iddia yalnızca Yalman tarafından dile getirilmiştir. Zülfü Bey'in hayata ilişkin duruşu dikkate alındığında, kendisi gibi tutsak arkadaşlarının serbest bırakılacak olmasına böylesi bir tepki vermesi kişiliğine uygun görünmemektedir. Bununla birlikte Zülfü Bey, serbest bırakılmayacağına dair bir düşünceye sahip olduysa da bu konuda haksız olmadığını söylemek gerekir. Zira bazı İngiliz raporlarında kendisinin hafif suçlu ve serbest bırakılacaklar arasında yer aldığı belirtilmiş, sonrasında da adı suçlular arasında geçmiştir. Üstelik hakkında biraz daha bilgi bulunabilmesi halinde en suçlu sayılan grubun arasına alınabileceği bile belirtilmiştir.⁹⁵

7. İNGİLİZLERİN SÜRGÜNLERE YÖNELİK TUTUMLARI

İngilizler, haksız yere tutsak edip sürgüne gönderdikleri Zülfü Bey ve diğer sürgünlerin tutukluluklarını haklı bir gerekçeye dayandırmak için yoğun çaba içerisinde girmişlerdir. Zülfü Bey ve diğer sürgünlerle ilgili olarak 19 Temmuz 1920 tarihinde, İngiliz Savaş Bakanı tarafından, İngiliz hükûmetine, Malta'da hapsedilmiş Türk siyasi mahkûmların durumu hakkında, gizli ibareli bir rapor sunulmuştur. Politikacılar, eski bakanlar, generaller, milletvekilleri başta olmak üzere 112 sürgünün isimlerinin bulunduğu bir listenin de yer aldığı bu raporda, mevcut listenin yeniden gözden geçirilmesi talep edilmiş, tutsak olmaması gereken kişilerin ilk fırsatta salıverilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Raporda bu kişiler için yapılan harcamanın İngiliz ekonomisine önemli oranda yük teşkil ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca listede yer alanların ne zamana kadar tutulacakları da belli olmadığı için yeniden değerlendirilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Özetle; raporda yer alan en önemli bilgi, tutuklulardan bazılarının durumunun tartışılır olduğu vurgusuyla açık bir itirafta bulunulmuş olmasıdır.⁹⁶ Söz konusu listede “Zülfü Bey Mohammed” ad ve “deputy” göreviyle tanımlanan Zülfü Bey'in hapsedildiği yer Malta, hapsedilme nedeni “Massacres” yani “katliam”, hapsedilme tarihi 23 Temmuz 1919 olarak verilmiştir.⁹⁷ Raporda bu bilgilerin dışında, Zülfü Bey'e ilişkin herhangi açıklamaya yer verilmemiştir.

92 Yalman, a.e., s.517.

93 Osmanlı Mebusan Meclisi son dönemi için 1919 yılında yapılan seçimlerde Diyarbakır vilayetinde bazı hileler yapıldığına dair önemli iddialar içeren bir belge için bk. BOA. DH. İ. UM. EK. 114-104 / 1-2. 16 Safer 1338 (10 Kasım 1919).

94 Zülfü Bey'in isminin yer aldığı o rapordaki tüm isimler için bk. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı...*, s.138; Yalman, *Gördüklerim...*, s.624.

95 Malta Sürgünleri ile ilgili İstanbul basınında yer alan bazı haber ve yazı dizileri için bk. *Vakit*, (17 Ocak 1920), 3., *Vakit*, (18 Ocak 1920), 1., *Vakit*, (18 Ocak 1920), 1., *Tercüman-ı Hakikat*, (16 Kasım 1921), 1.

96 The National Archives of the UK (Bundan sonra TNA), The Cabinet Papers (Bundan sonra CAB)-24-109-52/244.

97 TNA, CAB-24-109-52/249

4 Ağustos 1920 tarihinde, bu rapora cevaben, Gordon Hewart ve Ernest M. Pollock imzalı başka bir rapor yazılmıştır. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin direktifleri doğrultusunda Malta'ya gönderilmiş olan sürgünler bu raporda kabaca üç bölüme ayrılmışlardır. Rapora göre ilk bölümdekiler siyasi suçlular, ikinci bölümdekiler tehcir, talan ve katliam ile suçlananlar, üçüncü ve son bölümdekiler savaş tutsaklarına kötü muamele edenlerdir. Bu sınıflandırmanın dışında kalanlardan tutuklama nedeni belirtilmeyenler de vardır. Öte yandan sadece üçüncü bölümde bulunan isimler hakkında elde kesin veriler olduğu belirtilmiş, diğer iki gruptaki kişiler hakkında bir bilgiye sahip olunmadığı ve onların durumunun tespitinin isim benzerlikleri nedeniyle oldukça güç olduğuna işaret edilmiştir. Yine de İstanbul'daki Yüksek Komiserin talimatları gereği raporda adı geçen ve henüz tutuklanmamış olan herkesin tutuklanması konusunda çaba harcanacağı raporda yer belirtilmiştir.⁹⁸ Aslında bu rapor, İngilizlerin itirafı olarak görülebilir; çünkü yaptıkları liste ve belirledikleri sınıflandırmadan anlaşıldığı gibi, bazı sürgünler hakkında suç kanıtı olmadan tutuklama yapıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

12 Ağustos 1920 tarihinde, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yazılmış olan başka bir rapordaysa, tutsak listesinin başsavcı tarafından dikkatli bir şekilde yeniden gözden geçirilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Böylece ellerinde tutsak olarak bulundurdıkları sürgünlerden, yargılanacak olanlar ile ilk fırsatta serbest bırakılacak olanların tespit edilmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁹⁹ Bu rapordan, İngilizlerin, en azından tutsakların bir kısmını ilk fırsatta serbest bırakmak için bir çare aramakta oldukları anlaşılmaktadır.

8. BÜYÜK MİLLET MECLİSİ GÖRÜŞMELERİNDE MALTA SÜRGÜNLERİ

Malta sürgünleri, BMM henüz kurulmadan önce Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından Amasya Görüşmeleri sırasında gündeme getirilmiştir. İstanbul'daki Hükümet adına görüşmelere katılan Salih Paşa'ya iletilen taleplerden birisi de Malta Sürgünlerinin kurtarılmaya çalışılmasıdır.¹⁰⁰ 23 Nisan 1920 tarihinde BMM açıldıktan sonra da sürgünler sürekli olarak meclis gündeminde tutulmuştur. Zülfü Bey ve diğer sürgünler Malta adasında tutuldukları sırada BMM'de sürgünlerin kurtarılması ve ülkeye hizmet etmelerinin sağlanması konusunda çok sayıda görüşme yapılmıştır. Bu görüşmeler sırasında çeşitli fikirler ileri sürülmüşse de sıklıkla üzerinde durulmuş olan en önemli konulardan biri, karşılıklı esir değişimi olmuştur. Mondros Ateşkesi sonrasında İngilizler uygulamanın istedikleri yönde gerçekleşmesini sağlamak üzere çeşitli bölgelere temsilciler atamıştı. İstanbul'un resmen işgali sonrasında yoğunlaşan ve tutuklamaların sürdürülmesiyle devam eden İngiliz baskısına Anadolu hareketi, İngiliz subayları tutuklatarak karşılık vermiştir. Bu kapsamda Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Yarbay Rawlinson da tutuklanmıştır. Rawlinson hakkında Hariciye Vekâleti tezkeresi görüşülürken de Malta sürgünlerinin yurda getirilmesi konusu gündeme getirilmiştir. Öncelikle Hariciye Vekâletinin konu ile ilgili önergesi mecliste okunmuştur. Buna göre Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa tarafından tutsak edilen Rawlinson'ın tutsak değişiminde kullanılması konusu görüşülmüş ve bunun uygun olacağı kanaatine varılmıştır.¹⁰¹ Ardından Malta sürgünlerinin tamamının kurtarılması gerektiğini belirten bir önerge bakanlar kuruluna sevk edilmiştir.¹⁰²

Malta sürgünlerinin de konu olduğu görüşmelerde medeni olduklarını iddia eden İngilizlerin, en barbar kavimlerin bile yapmayacağı bir şekilde aylardan beri birçok vatandaşı haksız yere ve oldukça kötü koşullarda Malta Adasında tutsak ettiklerine dikkat çekilmiştir. Bu vatandaşlardan birkaçının bile olsa özgürlüklerine kavuşturulmaları için esir değişiminde Rawlinson'ın kullanılabileceği belirtilmiştir. Görüşmede böyle bir hareketin, İngilizlerin sanki esirleri normal şartlarda ellerinde tuttuklarını kabul etmek anlamına gelebileceği dile getirilerek İstanbul'un hâlihazırda İngiliz işgali altında olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre esir değişimi yapılsa bile İngilizler değişimden sonra yine istedikleri kadar masum ve suçsuz vatan-

98 TNA, CAB-24-110-70/357

99 TNA, CAB-24-110-70/356. Malta Sürgünleri ile ilgili İngiliz belgelerinin incelendiği eserler için bk. Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası*, çev. Jülide Değirmenciler, (İstanbul: Belge Yayınları, 2007), Uluç Gürkan, *Malta Yargılaması: Özgün İngiliz Belgeleriyle*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014).

100 Turan, *Devrim Tarihi...*, s.30.

101 TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.109.

102 *Hilal-i Ahmer*, (9 Haziran 1921), 2.

daşı tutsak edebileceklerdir. İngilizlere güven olamayacağı yolundaki kanı yaygınlık kazanmıştır. Durum böyle iken, Rawlinson'u¹⁰³ esir değişiminde kullanmak yerine, daha iyi bir amaç için değerlendirmek üzere elde tutmanın daha doğru olacağı belirtilerek bu konudaki son kararın BMM'ye ait olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Hariciye Vekâletinin bu teklifine özellikle Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ısrarlı bir şekilde itiraz etmiştir. Ali Şükrü Bey, bir kişi bile olsa Malta'dan esir kurtarılmasının çok önemli olduğunu ifade etmişse de bu itiraz etkili olmamıştır. Görüşmeler sonunda yapılan oylamada Hariciye Vekâletinin önergesi uygun bulunarak kabul edilmiştir.¹⁰⁵ Bu önerge, İngilizlerin tavrını eksiksiz bir şekilde ortaya koyduğu gibi, takınılması gereken tutum konusunda da isabetlidir. Buna göre eldeki İngiliz tutsakların, tüm sürgünler serbest bırakılıncaya kadar salıverilmemeleri önerilmiştir. Bu görüşmelerden, BMM'nin, Malta'daki tutsakların durumunu yakından takip ettiğini ve onların kurtarılmaları için önemli çalışmalar yaptığını anlamak mümkündür.

BMM'de, Malta'da bulunan sürgünlerin yalnızca kurtarılmalarıyla ilgilenilmekle yetinilmemiş, sürgünlerin ekonomik sıkıntıları da görüşülerek ailelerine ödenek verilmesi yönünde öneriler getirilmiştir.¹⁰⁶ Çok sayıda milletvekili, konuyla ilgili olarak teklifler sunmuştur. Görüşmelerden sonra bu teklifler, düzenlenerek Meclis'e sunulmaları için ilgili komisyona gönderilmiştir.¹⁰⁷ Meclis görüşmeleri ve İngilizlerle yapılan müzakerelerin yanı sıra çeşitli tedbirler de alınmıştır. Anadolu'da bulunan İngiliz kontrol subaylarının rehin alınması,¹⁰⁸ Malta sürgünlerinin daha sonra serbest bırakılmalarında önemli bir rol oynamıştır. Salvator kalesinde çetin şartlar altında dış dünya ile her türlü irtibatları kesilmiş bir halde tutuklu bulunan sürgünler, buna rağmen bir yolunu bularak Türk hükümetine taleplerini iletmeyi başarmış, kendilerine karşılık olarak İngilizlerin tutuklanmalarını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Azerbaycan üzerinden Reş'e gitmekte olan bir İngiliz heyeti tutuklanmış ve İngilizlere bu tutuklamanın Malta'daki tutsaklara yapılan kötü muameleler dolayısıyla yapıldığı bildirilmiştir. Sonrasında sürgünlerin hayatında, kale dışında yürüyüş yapılmasına izin verilmesi gibi, küçük çaplı iyileşmeler olmuştur.¹⁰⁹

Malta'dan kurtulmak için defalarca kaçma girişimlerinde bulunmuş olan sürgünler, nihayet bir denemede bu konuda büyük bir başarı elde etmişlerdir.¹¹⁰ Ahmed Emin Yalman, hastalığı nedeniyle otelde kaldığı günlerden birinde Valetta'da Zülfü Bey ile karşılaştığını, Zülfü Bey'in kendisine verecek haberleri olduğunu söylediğini ve bir kahvehanede bilgi alışverişinde bulunduklarını belirtmiştir. Zülfü Bey, sürgünlerden kurtulma ihtimali en az gibi görünen on altı kişinin kaçmayı başardığını Yalman'a aktarmıştır. Zülfü Bey'in Yalman'a verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, kaçma planından ve detaylarından haberi olan birkaç kişiden biri de kendisidir.¹¹¹ 6 Eylül 1921 tarihinde kaçmış olan on altı kişilik grubun¹¹² içinde Zülfü Bey'in oda arkadaşları Feyzi, Macit ve Şükrü Beyler de yer almışlardır. Onların Zülfü Bey'e kaçış planından bahsetmiş olmaları muhtemeldir. Böylece dört kişilik odadan, serbest bırakılmama ihtimali bulunan üç kişi kaçmış, serbest bırakılma ihtimali daha yüksek olarak görülen Zülfü Bey bu grupta yer almamıştır. Daha önce de 2 kişi adadan kaçmayı başarmış, böylece sürgünden kaçarak kurtulanların sayısının 18'i bulmuştur.¹¹³ Öte yandan tutsaklar konusunda diplomatik faaliyetlerin başladığı Londra Konferansı esnasında 16 Mart 1921'de yapılan Mübadele Anlaşması gereğince de Malta sürgünlerinden 64'ünün salıverilmesi,

103 Rawlinson, hatıralarında tutsaklık hayatı ve İnebolu'daki esir değişimi hakkında bilgi vermiştir. Bk. Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, (London: Andrew Melrose, 1923), 354-377.

104 TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.110.

105 TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.111.

106 TBMMZC, 1. Dönem, 5. Cilt, 92. Birleşim, s.232., ve 95. Birleşim s.310. Sürgünlere maaş verilmesi konusu ile ilgili bir çalışma için bk. Süleyman Yatak, "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, C.V, S.59, Kasım 1993, ss.48-61.

107 TBMMZC, 1. Dönem, 7. Cilt, 120. Birleşim, s.516-522. ve TBMMZC, 1. Dönem, 7. Cilt, 121. Birleşim, s.3.

108 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, (İstanbul: Zafer Matbaası, 1987), s.335-336.

109 Yalman, *Gördüklerim...*, ss.534 – 535.

110 Malta'dan kaçma teşebbüslerinin detayları için bk. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri*, C.5., (İstanbul: Nehir Yayınları, 1993), ss.32-36.

111 Yalman, a.e. s.637.

112 Kaçan on altı kişi şunlardır: Ahmet Bey, Ali İhsan Paşa, Bedrettin Bey, Faik Bey, Feyzi Bey, Gani Bey, Kara Kemal, Macit Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Memduh Bey, Muammer Bey, Necmi Bey, Nevzat Bey, Sabit Bey, Şükrü Bey, Tahsin Bey, Sabis, Harp..., s.34.

113 Şimşir, *Malta...*, s.383.

İngiliz tutsakların tümünün serbest bırakılmasına karşılık kabul edilmiş ancak bunlardan yalnızca 40'ı serbest bırakılmıştı. Ankara Hükümeti de İngiliz tutsakların tümünü değil yalnızca 10'unu serbest bırakmıştı.¹¹⁴ Bekir Sami Bey'in Ankara Hükümeti adına katıldığı Londra Konferansı'nda imzaladığı anlaşmayı eleştiren Mustafa Kemal Paşa, anlaşmanın kabul edilemez olduğunu ancak İngilizlerin kimi tutsakları salıvermesi üzerine kendilerinin de İngiliz tutsaklardan bir bölümünü serbest bıraktıklarını ifade etmiştir.¹¹⁵

Malta'da bulunan tutsakların tamamının salıverilmesiye¹¹⁶ Ankara Hükümeti ile İngiliz hükümeti arasında yapılan 23 Ekim 1921 tarihli anlaşma gereğince¹¹⁷ gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar Malta'dan kurtarılarak yurda dönüşleri sağlanmışsa da, aralarında Zülfü Bey'in de bulunduğu Malta sürgünleri, çok kritik bir dönemde yurtda bulunamayarak İstiklal Harbinin en önemli aşamasında yer alamamışlardır.¹¹⁸

9. ZÜLFÜ BEY'İN MALTA SÜRGÜNÜNDEN KURTARILMASI VE YURDA DÖNÜŞÜ

Sakarya Zaferinden sonra tutsak değiş tokuşu konusunda Ankara Hükümeti'nin eli güçlenmiştir. İngilizler artık bir an önce bu değişimi yapmaktan yana bir tavır sergilemektedirler. Fakat İngilizlerin sekizi dışında¹¹⁹ tüm tutsakların karşılıklı olarak değiştirilmesi yolundaki önerisini Ankara Hükümeti kesin olarak reddetmiş, değiş tokuşun tüm tutsakları kapsaması yönünde kararlı olmuştur. Uzun müzakerelerden sonra 23 Ekim 1921 tarihinde BMM hükümeti ile İngiltere arasında yapılan "Esirlerin Mübadelesi" anlaşmasıyla¹²⁰ Malta sürgünleri Türkiye'deki tüm İngiliz tutsaklara karşılık serbest bırakılmışlardır. Zülfü Bey, Malta'da kalmış olan son kafilenin içinde yer almış, 25 Ekim 1921 tarihinde tüm sürgünler tahliye edilmişlerdir. Zülfü Bey, İstanbul'a doğru Akdeniz'e açılan iki vapurdan, şartları daha kötü olan Montenol vapuruna, kırk bir sürgün arkadaşı ile beraber binerek Malta'dan ayrılmıştır.¹²¹

Malta'dan başlayarak önce İstanbul'a ardından İnebolu'ya giden gemilerdeki yolculuk detayları bazı sürgünler tarafından anlatılmıştır. Krizantemum ve Montenol adlı¹²² gemiler Malta'dan İstanbul'a yaklaşık 36 saat süren zorlu bir yolculuk sonunda varmışlardır. İkisi de "külüstür" sayılabilecek nitelikte olan gemilerden Montenol, aslında yolcu taşınmasına hiç de elverişli olmayan bir petrol gemisiydi.¹²³ Geminin güvertesinde yolcular için tentelerle kaplı bir bölüm hazırlanmış olup bu şartlar altında yolculuk oldukça ızdıraplı geçmiştir. Şiddetli fırtınada seyir halinde bulunulması da geminin yolculuk boyunca sallanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte mola vermek üzere İstanbul'a ilk yanaşan gemi Fenerbahçe civarına demirleyen Montenol olmuştur. Ardından gelen Krizantemum gemisiyse Haydarpaşa açıklarına demirlemiştir.¹²⁴ Yakınları Haydarpaşa'da beklemekte olan sürgünlerin onlarla bir araya gelmesine İngilizlerce izin verilmemiş, gemiler kısa süre içinde Haydarpaşa'dan ayrılarak İnebolu'ya doğru yola çıkmışlardır.¹²⁵

Yaklaşık yirmi dört saat süren ve yine sıkıntılı geçen bir yolculuğun ardından Zülfü Bey ve diğer sürgünleri taşıyan gemiler 31 Ekim 1921 tarihinde saat 10 civarında İnebolu limanına varmışlardır.¹²⁶ İngiliz-

114 Serpil Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü", Atatürk Üniversitesi, *Atatürk Dergisi*, C.III, S.4, Şubat 2010, s.68-70.

115 Şimşir, *Malta...*, s.356.

116 "Malta yolcuları: Malta'da mevkuf olup tahliyeleri takarrür eden 51 zatın (motelor) ve (krizantem) vapuruyla dün akşam İstanbul'a muvasalatlarına intizam edildiğini İstanbul gazeteleri yazıyorlar." *Hâkimiyeti Milliye*, 31 Ekim 1921, s1. Sürgünlerin mübadelesi ile ilgili olarak ayrıca bk. Selma Yel, "Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, C.XVIII, S.35, Ağustos 1993, ss.220-237.

117 *Hâkimiyeti Milliye*, "Malta'daki vatandaşlarımıza dair" (25 Ekim 1921), 1.

118 Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building, From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, (London: I. B. Tauris, 2010), s.106.

119 Tefik Mehmet Bey, Ahmet Tefik Bey, Cemal Bey, Ahmet Cevat Bey, Mazlum Bey, Hakkı İbrahim Bey, Süleyman Numan Paşa ve Tahir Bey. Bu kişiler İngiliz savaş esirlerine kötü davranmakla suçlanmış olup İngilizler onları iade etmemek için uzun süre çaba göstermişlerdir. Şimşir, *Malta...*, s.232.

120 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı...*, s.143.

121 *Vakit*, (31 Ekim 1921), 1.

122 *Hâkimiyeti Milliye*, (21 Kasım 1921), 2.

123 Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin...", s.72.

124 *İkdâm*, "Malta'daki vatandaşlarımız dün sabah geldiler" (31 Ekim 1921), 1.

125 *Vakit*, "Malta'daki vatandaşlarımız İnebolu'ya müteveccihen şehrimizden geçtiler" (31 Ekim 1921), 1.

126 25 Ekim 1921 tarihinde saat 17 civarında Malta'dan başlayıp 1 Kasım 1921 tarihinde İnebolu'da tüm sürgünlerin serbest

ler, Türklerin elinde bulunan tüm İngiliz tutsaklar serbest bırakılmadığı sürece tek bir Türk tutsağın bile serbest kalmayacağını söylemişlerdir.¹²⁷ Sürgünler burada yaklaşık bir gün, kötü hava koşulları altında ve antlaşmanın bozulmuş olup Malta'ya geri gönderilme korkusu yaşatılarak bekletilmişlerdir.¹²⁸ Nihayetinde anlaşma sağlanmış,¹²⁹ tüm sürgünler 1 Kasım 1921 tarihinde İnebolu limanında serbest bırakılarak vatan toprağına kavuşmuşlardır.¹³⁰ İngilizler tarafından Malta'dan İnebolu'ya 59 kişi getirilmiştir. Bunlardan 11 kişi İstanbul'a¹³¹ aynı gemiyle geri dönerek öncelikle ailelerini görmeyi tercih etmiş, Zülfü Bey'in de aralarında bulunduğu 48¹³² kişiye İnebolu'da kalarak oradan Anadolu'ya geçmeye karar vermiştir. İngilizlerin teslim ettikleri 59 kişiye karşılık olarak Türkler 4 tutsağı İngilizlere vermişlerdir.¹³³ Zülfü Bey, Malta sürgününden kurtularak yurda döndüğünü, BMM'ye 1 Kasım 1921 tarihinde, minnet ve şükran duyguları içerisinde¹³⁴ yazmış olduğu bir telgraf ile duyurmuş,¹³⁵ yaşamının bundan sonraki evresinde ülkenin bağımsızlığı ve inşası için önemli görevler üstlenenlerden¹³⁶ biri olmuştur.

bırakılmalarıyla son bulan yolculukla ilgili bk. Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Yayına Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2005), ss.280-286.

127 *Peyam-ı Sabah*, "Malta mevkufalarının mübadelesi" (2 Kasım 1921), 2.

128 Ahmet Emin Yalman, "Vatana Avdet", *Vakit*, 4 Kasım 1921, 1.

129 Ayrıca bkz.bk. Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin...", ss.65-89.

130 *Hâkimiyet-i Milliye*, "Hükümetimizin himmet ve gayretiyle vatanlarına kavuşmaya muvaffak olan yolcularımıza beyanı hoşamedı ederiz." (2 Kasım 1921), 2.

131 Bu kişilerin tam listesi için bk. *Vakit*, "Malta mevkufalarının macerası hitam buldu" (4 Kasım 1921), 1.

132 Bu kişilerin tam listesi için bk. *Vakit*, "Malta'daki vatandaşlarımız İnebolu'ya müteveccihen şehrimizden geçtiler" (31 Ekim 1921), 1.

133 Rawlinson, *Adventures...*, s.276. Ayrıca İngilizlere Zonguldak'ta teslim edilmiş olan on sekiz kişi de aslen Maltalı olup Zonguldak kömür madeninde çalışan işçiler idi. İnebolu'dan İstanbul'a giden iki İngiliz vapurunun yolculuğu ve İstanbul'a indirilen sürgünler için bk. *Vakit*, "Malta mevkufalarının macerası hitam buldu" (4 Kasım 1921), 1-2.

134 *Hâkimiyet-i Milliye*, (4 Kasım 1921), 1.

135 "Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine. Avni hakla mübarek vatana kavuştuk. Kudreti bâhiraneleriyle şanlı zaferler ihraz eden kahraman ordunun ve muhterem kumandanın mütevali muvaffakiyetlerine ve mukaddes vatanın halası namına milletin refah ve saadetine duacıyız. Ankara'ya müttehii hareket olduğumuzu arz ile tazimatımızın lütfen kabul buyurulmasını istirham eyleriz. Miralay Şevket ve Diyarbakır Mebusu Zülfü. İnebolu, 1 Teşrinisani 1337" TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 104. Birleşim, s.52.

136 Binnur Kurt, *Malta Sürgünleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 154.

SONUÇ

Zülfü Bey, kendisine yöneltilen suçlamalar hiçbir zaman kanıtlanamadığı halde ömrünün bir kısmını yurdundan uzakta sürgünde geçirmek zorunda bırakılmış, bu yüzden Türkiye'nin varlık savaşına dönüşen Millî Mücadele döneminin önemli bir kısmında yer alamamıştır. Bu sürgünün Zülfü Bey'e ve milletvekili olduğu Diyarbakır ve çevresine maliyetinin ağır olduğu söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır ve çevresini dolaşarak halkın orduya büyük oranda destek vermesini sağlamış olan Zülfü Bey, şüphesiz ki Kurtuluş Savaşı için de elinden gelen çabayı gösterecekti. Anlaşıldığı kadarıyla uzun yıllardan beri milletvekilliği yapmakta olan Zülfü Bey'in, bölgede tanınan ve güvenilen bir siyaset adamı olması sürgüne gönderilmesine yol açan temel nedenlerdendi. Bu durum İngilizlerin Zülfü Bey ve benzer nitelikteki yurtsever kişileri tehlikeli bulduklarını açıkça ortaya koymuştur. Kendisinin de ifade ettiği gibi, Zülfü Bey, sürgün yıllarını oldukça zor şartlar altında geçirmiş ve İngilizlerin sürgünlere yönelik tutumunu incitici, insan onuruna aykırı bulmuştur. Sürgünde bulunduğu süre boyunca üzgün ve umutsuz olduğu belirtilmekle birlikte Zülfü Bey'in, sürgün hayatını boş geçirmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bir yandan yabancı dil öğrenmeye çalışırken diğer yandan sürekli olarak İngiliz makamlarına protesto telgrafları çekmiş ve içinde bulunduğu ortamı görünür kılarak tarihe not düşmüştür.

Özgürlüğüne kavuşup yurda döndükten sonra Zülfü Bey'in, ülkenin kuruluş ve kurtuluş sürecinde önemli yeri olmuştur. Diyarbakır ve çevresini gezerek halkın Millî Mücadele sürecine destek vermesini sağlamış olan Zülfü Bey, bu çalışmalarından dolayı TBMM tarafından Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Zülfü Bey, Mebusan Meclisi ve TBMM'deki çalışmalarından dolayı Diyarbakır halkı tarafından sevilen ve her dönem desteklenen bir siyasi figür olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş belgesi olan Lozan Antlaşması görüşmelerinde bulunmak üzere oluşturulan heyette danışman olarak görev yapmış, Üçüncü dönem dışında yaşamının sonuna kadar Diyarbakır milletvekili olarak TBMM'de görev almıştır. Milletvekilliği boyunca Diyarbakır'la ilgili birçok konuyu gündeme getirmiş, özellikle Ergani'deki maden ocağının işletilmesi ve Diyarbakır'a demiryolu hattının ulaştırılması konularında etkili faaliyetlerde bulunmuştur. Zülfü Bey, milletvekiliyken Diyarbakır'da geçirdiği ani bir rahatsızlık sonucu vefat etmiştir. Mezarı Diyarbakır'daki Mardinkapı Mezarlığı'nda bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Ahmet, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*. Yayına Haz. Ertan Eğribel – Ufuk Özcan. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010.
- Ahmet Emin Yalman, “Vatana Avdet”, *Vakit*, 4 Kasım 1921, s.1.
- Rıdvan Akın, “İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfi’de Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)”, *Doç. Dr. Melike Batur Yamaner’in Anısına Armağan Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014/1, s.73.
- Alemdar, “Tevkifat yoktur” (16 Ocak 1919), 2.
- Arif, Mehmed. *Anadolu İnkılabı, Mücadele Millîye Hattı 1335-1339 (1919-1923)*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1340 (1924).
- Feridun Ata, “Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyet Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, 2014, s.310-321.
- Beysanoğlu, Şevket. *Yeni Türkiye’nin Manevi Mimarı, Ziya Gökalp*. Ankara: Ziya Gökalp Derneği, 2002.
- Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri [DH. İ. UM. EK]*. 118 / 15 / 5 – 1. 13 Cemazıyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri [DH. İ. UM. EK]*. 117 / 80 – 3. 7 Cemazıyelevvel 1338 (28 Ocak 1920).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4552 / 341352- 2. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4552/341352 – 1. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4552/341352 – 3. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye [DH. İ. UM]*. 117 / 94 - 2. 10 Cemazıyelevvel 1338 (31 Ocak 1920).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye [DH. İ. UM]*. 118 / 15 - 1. 13 Cemazıyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri [DH. İ. UM. EK]*. 118 / 15 – 2,3. 13 Cemazıyelevvel 1338 (3 Şubat 1920).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH. ŞFR]*. 00611/00036-001. 19 Mart 1335 (19 Mart 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4551-341309 / 2. 15 Rebiülahir 1337 (18 Ocak 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı [DH. KMS]*. 43/10-4. 17 Rebiülevvel 1335 (11 Ocak 1917).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*. 214-26. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4551-341309 / 3. 15 Rebiülahir 1337 (18 Ocak 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4552 / 341352 – 3. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Bâbı Âlî Evrak Odası [BEO]*. 4552/341352 – 1. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri [DH. İ. UM. EK]*. 114-104 / 1-2. 16 Safer 1338 (10 Kasım 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri [DH. İ. UM. EK]*. 114 / 89 – 1. 14 Safer 1338 (8 Kasım 1919).
- BOA. Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*. 214.-26. 19 Rebiülahir 1337 (22 Ocak 1919).
- Bozkurt, Abdurrahman. *İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Bruinessen, Martin Van. *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books, 1992.
- Criss, Bilge. *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Dalezou, Eleftheria. *Britain and the Greek-Turkish War and Settlement of 1919-1923: The Pursuit of Security by ‘Proxy’ in Western Asia Minor*. Doktora Tezi, Glasgow: Glasgow Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Davison, Roderic H. *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*. Texas: University of Texas Press, 1990.
- Edib, Halide. *Turkey Faces West, a Turkish View of Recent Changes and Their Origin*. New Haven: Yale University Press, 1930.
- Ford, Roger. *Eden to Armageddon, World War I in the Middle East*. New York: Pegasus Books, 2010.
- Goloğlu, Mahmut. *Millî Mücadele Tarihi – II, Sivas Kongresi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006.
- Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp’in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1956.
- Gürkan, Uluç. *Malta Yargılaması: Özgün İngiliz Belgeleriyle*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Hâkimiyet-i Milliye*, (2 Kasım 1921), 2.
- Hâkimiyet-i Milliye*, (21 Kasım 1921), 2.
- Hâkimiyet-i Milliye*, (25 Ekim 1921), 1.
- Hâkimiyet-i Milliye*, (31 Ekim 1921), 1.
- Hâkimiyet-i Milliye*, (4 Kasım 1921), 1.

- Hilal-i Ahmer*, (9 Haziran 1921), 2.
- İkdâm*, (16 Şubat 1919), 2.
- İkdâm*, (18 Ocak 1919), 2.
- İkdâm*, (19 Ocak 1919), 1.
- İkdâm*, (20 Ocak 1919), 2.
- İkdâm*, (23 Ocak 1919), 2.
- İkdâm*, (26 Şubat 1919), 2.
- İkdâm*, (3 Şubat 1919), 1.
- İkdâm*, (31 Ocak 1919), 2.
- İkdâm*, (6 Şubat 1919), 2.
- İkdâm*, “Bugün ilk muhakeme” (5 Şubat 1919), 2.
- İkdâm*, “General Allenby şehrimizde” (8 Şubat 1919), 2.
- İkdâm*, “Malta’daki vatandaşlarımız dün sabah geldiler” (31 Ekim 1921), 1.
- İkdâm*, “Tehcir Meselesi” (16 Ocak 1919), 1.
- Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri I.* çev. Cemal Köprülü, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001.
- Kandemir, Feridun. “Malta Yaranı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C.V, S.59, İstanbul 1954.
- Kandemir, Feridun. *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*. İstanbul: Sinan Matbaası, 1965.
- Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat- Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İçyüzü, Divan-ı Harb-i Örfî Muhakemesi*. İstanbul: Temel Yayınları, 1998.
- Kurt, Binnur. *Malta Sürgünleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Memleket*, “Mevkuf İttihad Erkanı” (17 Şubat 1919), 2.
- Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe’nin Anıları*. Yay. Haz. İsmail Arar. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- MMZC, 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.103.
- MMZC, 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.112.
- MMZC, 3. Dönem, 5. İçtima Senesi, 3. Cilt, 11. Birleşim, s.113.
- MMZC, 4. Dönem, 1. İçtima Senesi, 1. Cilt, 12. Birleşim, s.177.
- MMZC, 4. Dönem, 1. İçtima Senesi, 1. Cilt, 21. Birleşim, s.428.
- National Archives, CAB-24-109-52/244.
- National Archives, CAB-24-109-52/249
- National Archives, CAB-24-110-70/356.
- National Archives, CAB-24-110-70/357
- Okyar, Fethi. *İki Gözüm Galibem, Malta Sürgününden Mektuplar*. Ed. Pınar Güven. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Orbay, Rauf. *Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914-1945)*. Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2005.
- Özoğlu, Hakan. *From Caliphate to Secular State; Power Struggle in the Early Turkish Republic*. California: Praeger, 2011.
- Peyam-ı Sabah*, “Malta mevkufıların mübadelesi” (2 Kasım 1921), 2.
- Rawlinson, Alfred. *Adventures in the Near East 1918-1922*. London: Andrew Melrose, 1923.
- Sabah*, “Zülfü Efendi Divan-ı Harpte” (17 Ocak 1919), 2.
- Sabah*, “Zülfü Efendi’nin Tevkifi” (16 Ocak 1919), 1.
- Sabah*, “Zülfü ve Feyzi Efendilerin Tevkifi” (19 Ocak 1919), 2.
- Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım, İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri*. C.5, İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1987.
- Söz, “Divan-ı Harb’te isticvaplar” (17 Ocak 1919), 1.
- Söz, 18 Ocak 1919, s.1.
- Sürmeli, Serpil. “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*. C.III, S.4, Şubat 2010, ss.65-89.
- Şark*, 30 Ağustos 1908, s.4.

- Şimşir, Bilal N. *Malta Sürgünleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985.
- Taşkıran, Cemalettin. *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006.
- TBMMZC, 1. Dönem, 10. Cilt, 25. Birleşim, s.78.
- TBMMZC, 1. Dönem, 10. Cilt, 37. Birleşim, s.329.
- TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 104. Birleşim, s.52.
- TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 111. Birleşim, s.217.
- TBMMZC, 1. Dönem, 14. Cilt, 111. Birleşim, s.219.
- TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.109.
- TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.110.
- TBMMZC, 1. Dönem, 3. Cilt, 44. Birleşim, s.111.
- TBMMZC, 1. Dönem, 5. Cilt, 92. Birleşim, s.232.
- TBMMZC, 1. Dönem, 7. Cilt, 120. Birleşim, s.516-522.
- TBMMZC, 1. Dönem, 7. Cilt, 121. Birleşim, s.3.
- Tercüman-ı Hakikat*, (16 Kasım 1921), 1.
- Tevetoğlu, Fethi. *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- The Guardian*, "The Turks' Point of View" (May 23, 1921), 6.
- Toynbee, Arnold Joseph. *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu I*. çev. Kasım Yargıcı, İstanbul: Çağdaş Matbaacılık, 1999.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: TTK Basımevi, 1949, s.207.
- Uludağ, Mekki. "Diyarbakır Milletvekili Pirinççizade Feyzi Bey Yaşamı ve Faaliyetleri". *Mukaddime* 13/2 (Kasım 2022), 315-339. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.1160562>
- Vakit*, (17 Ocak 1920), 3.
- Vakit*, (18 Ocak 1920), 1.
- Vakit*, (19 Ocak 1919), 2.
- Vakit*, (2 Şubat 1919), 1.
- Vakit*, (20 Ocak 1919), 1
- Vakit*, (3 Haziran 1919), 2.
- Vakit*, (31 Ekim 1921), 1.
- Vakit*, "Malta Menfileri" (22 Eylül 1919), 2.
- Vakit*, "Malta mevkufalarının macerası hitam buldu" (4 Kasım 1921), 1.
- Vakit*, "Malta'daki vatandaşlarımız İnebolu'ya müteveccihen şehrimizden geçtiler" (31 Ekim 1921), 1.
- Vakit*, "Malta'ya sevk edilenler" (3 Haziran 1919), 2.
- Vakit*, "Mevkufar Bekir Ağa Bölüğü'ne Nakledilecekler" (4 Şubat 1919), 2.
- Vakit*, "Mevkufarın Nakli" (29 Mayıs 1919), 2.
- Vakit*, "Pariste müzakerat devam ediyor" (17 Ocak 1919), 1.
- Vakit*, "Suriye'ye vapur gidiyor" (22 Şubat 1919), 2.
- Vakit*, "Vatana Avdet" (4 Kasım 1921), 1.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Yalman, Ahmed Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz I (1888 – 1922)*. Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. 1997.
- Yatak, Süleyman. "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, C.V, S.59, Kasım 1993, ss.48-61.
- Yeghiayan, Vartkes. *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası*. çev. Jülide Değirmenciler, İstanbul: Belge Yayınları, 2007.
- Yel, Selma. "Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, C.XVIII, S.35, Ağustos 1993, ss.220-237.
- Zürcher, Erik Jan. *The Young Turk Legacy and Nation Building, From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. London: I. B. Tauris, 2010.

EXTENDED ABSTRACT

Zülfü Bey was born in Diyarbakır in 1877. After completing his primary, secondary and high school education in Diyarbakır, he worked in various public service offices. Zülfü Bey, who was a candidate for the mayor of Diyarbakır in the 1909 elections, lost the election but was elected to the Provincial General Assembly. As a result of the 1912 elections held while he was the Deputy Chairman of the Provincial General Assembly, Zülfü Bey was elected as a deputy of Diyarbakır from the list of the Committee of Union and Progress. Except for the Third Term, he served in the Grand National Assembly of Turkey as a deputy of Diyarbakır in every term until his death in 1940. As a Diyarbakır deputy, Zülfü Bey performed the duties assigned to him when he was in Diyarbakır and Istanbul and took care to act in accordance with the laws. Despite this, he was detained and arrested on the grounds of his official activities during his arrest. Although it was stated that he was arrested for taking part in the Armenian Issue, the research determined that Zülfü Bey had nothing to do with that issue. Neither before nor after his arrest, Zülfü Bey's relationship with the Armenian issue could not be determined. As understood from the research, the arrest of Zülfü Bey was related to his work to support the Ottoman Empire. During the First World War, Zülfü Bey wandered the towns and villages around Diyarbakır, while trying to provide support from the people to the Ottoman army, on the other hand, he carried out activities in order to organize resistance against the British. These efforts of Zülfü Bey gave important results and a significant part of the people, including the Milli Tribe, supported the army. As a matter of fact, Zülfü Bey was rewarded by the Ottoman Empire for these works. It is certain that the British, who were operating in the region through their officers and intelligence personnel, were aware of these works of Zülfü Bey. Therefore, it can be said that the main reason for Zülfü Bey's arrest by the Ottoman Empire at the request of the British was his activities in the region.

Zülfü Bey was arrested and interrogated by the Ottoman government's decision upon the British officers' request in Istanbul. Zülfü Bey, whose first interrogation lasted for three days, was found to be innocent and it was decided to release him. However, since Zülfü Bey was arrested at the request of the British, the Ottoman Empire did not dare to release Zülfü Bey without consulting the British. Since the British authorities expressed their opinion that Zülfü Bey should not be released, it was decided to continue the detention of Zülfü Bey. After a while, the British intervened in the judicial process of the Ottoman Empire with various excuses and the claim that Zülfü Bey's interrogation was insufficient. The aim was to prevent some Ottoman statesmen and officers from joining the National Liberation Movement initiated by Mustafa Kemal Pasha by passing from Istanbul to Ankara. For this reason, statesmen, officers and administrators who were worried that they would join the national movement were arrested and exiled to various places abroad for interrogations. By removing these influential people from the country, the British prevented them from participating in the National Struggle period. However, this attitude of the British led to the strengthening of the national reaction. Zülfü Bey, one of the deputies exiled abroad, was taken into custody on January 15, 1919, and then arrested. He was imprisoned in the Istanbul Police General Directorate prison for a month and in the Bekir Ağa Squadron for a week. The British exiled Zülfü Bey on February 21, 1919, first to the Seydibeşir Prison Camp in Alexandria, Egypt, and then to the Island of Malta on July 23, 1919. Zülfü Bey lived abroad for a total of two years, eight months and ten days.

Although the accusations against him could never be proven, Zülfü Bey was forced to spend a part of his life in exile away from his homeland, so he could not take part in a significant part of the National Struggle period, which turned into a war of existence in Turkey. It can be said that the cost of this exile was heavy on Zülfü Bey and Diyarbakır and its surroundings, where he was a member of parliament. During the First World War, Zülfü Bey, who travelled around Diyarbakır and its surroundings and ensured that the people gave great support to the army, would undoubtedly do his best for the War of Independence. As it turns out, the fact that Zülfü Bey, who had been a member of parliament for many years, was a well-known and trusted politician in the region, was one of the main reasons that led to his exile. This situation clearly showed that the British found Zülfü Bey and similar patriotic people dangerous. As he stated, Zülfü Bey spent his exile years under very difficult conditions and found the British attitude towards the exiles offensive and contrary to human dignity. Although it was stated that he was sad and hopeless during his exile, it is understood that

Zülfü Bey did not spend his exile life in vain. While trying to learn a foreign language, he constantly sent protest telegrams to the British authorities and made a note of history by making his environment visible.

After gaining his freedom and returning home, Zülfü Bey played an important role in the establishment and liberation process of the country. Zülfü Bey, who visited Diyarbakır and its environs and convinced the people to support the National Struggle process, was awarded the Red-Green Striped Medal of Independence by the Grand National Assembly of Turkey for his efforts. Zülfü Bey has been a political figure loved by the people of Diyarbakır and supported at all times due to his work in the Parliament and the Grand National Assembly of Turkey. He served as a consultant in the delegation formed to negotiate the Treaty of Lausanne, the document of the foundation of the Republic of Turkey, and served as a deputy of Diyarbakır until the end of his life, except for the third term. He brought up many issues related to Diyarbakır during his parliamentary term, especially the operation of the mine in Ergani and the transportation of the railway line to Diyarbakır. Zülfü Bey passed away as a result of a sudden illness in Diyarbakır while he was a deputy. His grave is in the Mardinkapi Cemetery in Diyarbakır.